

5885
5886
5887
5888

S
PORTSAID
IN TRANSIT

6946 /
7045

3KM1(47.925)

7-26

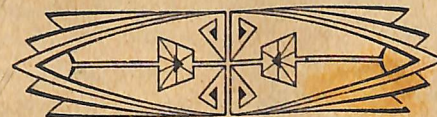
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԻԹԵԱՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍԻ ՀՍԿԱՆԵՐԷՆ

ՊԻԹԼԻՍՅԻ ՄՈՒՇԵՂ

(1869 — 1899)

Կարավին սարի եւ
Սևերակ ջաղացի հերոսամարտերը

ԳՐԵՅ՝ ԱՐՇԱԿ

Կ. Պոլիս
Տպագր. ՍՍՆՃԱԳՃԵԱՆ
1919

14632

25 FEB 2013

5886

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Անկե անգամ, երբ ազգային հերոսի մը կենսագրութիւնը
ապագայ սերունդներուն կը կտակուի, մէկը միշտակէ անդի հգոր ու
պայծառ հսկաներու շեղ սերունդն է որ կը պատկերանայ հոգիիդ
հորիզոնին վրայ: Եւ անվերաբարեւոյթօրէն խորհրդապաշտական
զգացումով մը կը համակուի եռփունդ, որ ինքնին խորունկ
պատկանակէ մը ու մասրական աղօթքի մը վերածուած՝ կը վեր-
առաքուի բոլոր անոնց, որոնք ազգ մը կերտեցին գերութեան ան-
բոխներու մոխիրներուն, շիրտներուն եւ արիւնիին ընդմէջէն. այդ
արագան գործին համար յօժարական ընծայաբերելով իրենց բաղ-
դաւորութիւնն ու սիրը, իրենց երազներն ու ծաղիկ հաւակը...

Եւ ո՞ր մարգարէն ու ո՞ր առաքեալը, ո՞ր յեղաշրջողն ու ո՞ր
Մեսիան ացնիս զաւանդական պայնաններու մէջ ու ացնիս գերեւոր-
կային հաւերաւսարութեանք ու մոլեռանդ հաւատքով կատարեց իր
ինքնապատկանութիւնը, քան հայ յեղափոխականը, այդ մեծ սու-
նապողը, դժոխներով շրջապատուած, անբարեկամ ու մշտնադատ...

Եւ որքան հարուստ է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ըն-
տանիքը այդ կարգի հսկայութիւններով... Ու ազգային հերոսի ան-
աստիճանութիւնը կը շեշտուի ու շոշափելի կը դառնայ ացն անո-
ղոք հսկայութեանք, որ կայ անոր ու միջախալիք, երազին ու
իրականութեան միջեւ: Անոնցմէ շատեր շինական ու անուշ, խոր-
ձիքի գաւառ եւ որքան ալ վար ու անհաղորդ դարաշրջանի տի-
տանական գաղափարներուն, իրենց կամքի քայլերու ընթացքին կ'ա-
նին, կ'աշտարակուին միմեջեւ որո՞ւք, կը դառնան կեանքներ եւ
այս հրաշալի փոխանցութեանք ծնեալ սրունկներէն ազատար-
ները կը կարգադրուին, շինականներէն մարգարէները փետ եւ
պարզունակ զինուորեացիներէն ռազմագիտները անեկամանաւ...

Եւ անբացարեղի ու եռփունդ պաշտամունքով մը կը խո-
նարեցնեն ճախսդ ացն հողերուն, որոնց վրայ անոնց օրրանները
հանգեցան, եւ մանաւանդ անվերապահ եռփունդով մը կ'երկր-
պագես ացն օժեղ մայրերուն, որոնց դիւցազներկով ծոցերէն
շաւերձազող օր մը, անոնք կեանքին ու ազգին փերկութեան անու-
նով իրենց խելիքի ու աստուածային հողերն հազան:

Փա՛նք ացն աստուածաւայր ծոցերուն, որոնք մեր առիւծները
ծնան... Կրկին փա՛նք մեծ ծնունդներուն, որոնք մեր հպարտութիւնն
ու սուրբերը դարձան բոլոր ապանկիւններու համար...

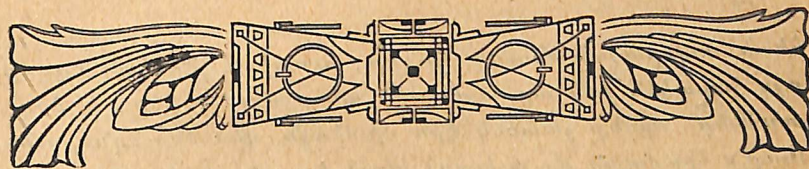

1413-2002

Իսկ եօրն անգամ փափկ հայ յեղսփոխութեան, որ Մեծ Վարդապետն եղաւ նիւթին-աննսհր եւ արարածին-աստուածանարդը դարբնեղու :

ՊԻԹԼԻՍՑԻ ՄՈՒՇԵՂ
(1869—1899) I

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍԻ ՀՍԿԱՆԵՐԷՆ

ՊԻԹԼԻՍՑԻ ՄՈՒՇԵՂ

Ծնունդներ կան, որոնք իսկական յայտնութիւններ կը գառնան, և երկնաձիգ բարձունքներու հանդոյն չըջապատի տափակութիւններէն հպարտօրէն դէպի արեւը ցցուելով՝ զարմանք և ապշութիւն հիացում և ահնածանք կ'ազդեն զիտողին... Եւ որոնց կեանքը պատմական թուական մը կը գառնայ, ու գործունէութիւնը սերունդներ դաստիարակող ճշմարտութեան մատեան մը, որոնք կ'ապրին աւելի ուրիշին համար քան իրենց, և երբ չարաչուք օր մը իրենց հագած հոգը ստիպուած կ'ըլլան մերկանալու, չըջապատը խորապէս կը գիտակցի՝ թէ անոր մահանջատումով շատ բան, նոյն իսկ կեանքը իրենցմէ պակսեցաւ...

Այդպիսի հսկայ յայտնութիւն մը եղաւ Պիթլիսցի-Մուշեղի ծնունդը: 1869 թուին ան իր նայուածքը Պիթլիսի մէջ բացաւ թշուառութեան, հալածանքի և ստրկութեան հորիզոններուն վրայ: Եւ սակայն ինքը թշուառ մը չէր, քանի որ զաւակն էր Ղպէեանց Համբարձում աղայի, ազդեցիկ և հարուստ Հայու մը:

Դեռ շատ կանուխ հասակէն, Մուշեղը, իրնէ կայտառ ու աշխոյժ մանչուկ մը, զինքը ճանչցողներուն հիացման և համակրութեան առարկան էր դարձած անխտիր: Եւ որով-

հետև սովորական ծնունդ մը չէր, ուստի և բնական էր որ
բայդ հասակէն իսկ արտացոլային անոր մէջ ոյժեր և ձրդ-
տուններ. որոնք յատուկ էին մի միայն մեծ ծնունդներուն։
Որպէս հրամայող մը աշխարհ եկած էր ան, և իր մէջ տրա-
մաբանութիւնը կը գործէր արագ և ուղղակի ձևերով, ա-
ռանց խորհրդածութեանց. որոնք յաճախ կամքը սակար-
կութեան մղելով՝ պահանջները կը չափաւորին և զիջումնե-
րու կը դասապարտեն։ Մուշեղը զիջում չէր ձանձար և իր
կամքը վէճի չէր մտնէր։

Մենք փնտրում ենք միայն ինքնակազմակերպված և անդամավոր զորքերի օգնությունը՝ ընկերները տեսնել իր հրամաններուն հիշում և անխօս կամակատարներ։ Վայ անոր, որ չէր ուզեր հնազանդել, երբ ինքը, Մուշեղը կը հրամայէր կամ կը պարտադրէր։ Բնաւ չէր խնայէր ընկերոջ մը, երբ ան համարձակեր մերժել Մուշեղի գրգռելու ծրարը տուն տանիլ, որովհետեւ ինքը մեծ մեծ գործեր ունէր, կեանքը կ'ուզէր տեսնել իր արշալուստող աչքերով և բռնակալութեան նախճիրները սրտին մէջ արձանագրել... Բայց և միևնույն ժամանակ ան հզօր պաշտպանն ու պահապանն էր իր ամէն մէկ ընկերոջ, և վայ էր եկեր այն քուրդ կամ թուրք լամուկի գլխուն, որ համարձակուէր իր ընկերներէն մէկուն ձեռք վերցնել։ Անողոք Մուշեղի պրկուած բոռնցքը կը հսկէր ամէն կողմ և ամէն թշնամի գլխի վրայ։ Իր անվիճելի բարձրութեան գիտակից այսպէս ան կ'իրազորոճէր նախախնամական որոշումը կեանքի մէջ մնալով ինքը միշտ հրամանատար և ընկերները իր կամքի որոշումներուն հպատակող գինուորներ։ Ու ամբողջ քաղաքը վկայ կը դառնայ Մուշեղի, տասը տարեկան Մուշեղի, քաջագործութիւննեւրուն՝ այն զուլումի և անսանձ կամայականութեանց հօղամասի վրայ, ուր հային, րայեա հային ապրումը անդուլ ու անողորմ գոյապայքար մըն էր միայն...

Անոր այնպէս կը թուէր թէ՛ ինքը, թէև դեռ չատ մահուկ, բայց և այնպէս կոչուած էր յեղաշրջելու իր ցեղի

դարաւոր ստրկամիտ դաւանանքը անարդ հանդուրժանքի և
անվայել կամախտարութեան... Ուժին դէմ ուժ, ժանիքին
դէմ ժանիք ու անողորմութեան դէմ անողորմութիւն ո՛չ թէ
քարոզելով, ինչ որ մահուկը անկարող էր, այլ գործքով
հրամցնելով:

հրամայեցեալով :
Եւ ճիշդ այս պատճառով է, որ յաճախ այդ մանուկն
հսկային կը տեսնէին իր ընկերներով չըջապատուած, ամէնքն
ալ փայտերով զինուած, Ծապըրկոր թաղէն դէպի Սվէ խու-
թիւով աւելի մեծ թշնամիները նոյնպէս զինեալ : Ահա Մու-
շեղը հպարտ ու աննահանջ խոյանքով մը կը հասնի փողո-
ցին ծայրը, կը դասաւորէ իր կռուի ընկերներն ու կուտայ
վերջին և կտրուկ հրամանները. — «Ձեռք անցած թշնամին
բաց չը ձգել, առանց մէկ տեղը արիւնսելու» — ու կուր
կ'սկսի : Յեղ ցեղի դէմ, ժանրանկար մը դարեւոր պայքա-
րին... Ու քանի՜ խոր է Մուշեղի արդար ցասումը, որքան
խորունկ և անյադուրթ անոր վրէժը... արիւն... անպատ-
ճառ արիւն... Ան կը գիտակցէր, որ հայ ժողովուրդը ամէն
օր կուտար ու ծովերով էր տուած, ետ պէտք էր առնել...
Փողոցը կ'աղմկի, փայտերու ճարճատիւն, վրլլուկ ու հայ-
հոյանք... Լաց ու աղաղակ... և արդէն թաղեցիք կը փու-
թան : Սահայն քանի մը վիրաւոր ու լալկան լամուկներէ
զատ, ուրիշ ոչ ոք կը դտնան հոն : Մուշեղն արդէն իր խմբ-
բով անյայտացած էր ծուռ ու ժուռ փողոցներուն մէջ, իր
յաղթանակէն գոհ և մխիթարուած :

Սյուպէս կը սահէր Մօշէղի մանկութիւնը: Ինքը իրաւունքի դասը կ'ստանար տեղւոյն հայ բողոքականաց վարժարանին մէջ և իրիկունները նոյն դասը կ'աւանդէր թուրք լամուկներուն... Ու այս աշակերտ-ուսուցիչը հազիւ թէ տասներկու տարու էր:

Դիւ թէ տաճաներկու տարու էր՝
 Իր և իր ընկերներուն, դէմ գործուած անիրաւութիւն-
 ներուն դէմ չէր միայն, որ Մուշեղը կ'ընդգլէր, այլ նաեւ

նոյնքան անհանդուրժող էր, երբ որ և է հայ անհատ կ'ենթարկուէր նախատինքի ու զրկանքի: Եւ անա հոս է որ կը շեշտուի և կը ձեւաւորուի Մուշեղի էութիւնն ու կոչումը, որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ զինուոր-առաքեալի պաշտօնը՝ գերութեան կեանքի մէջ: Հետեւեալ պատահարը կը լուսաբանէ արդէն ամէն բան:

Օր մը Մուշեղ թիթռան մը զուարթութեամբ դպրոցէն տուն կը վերադառնար, ամէն մէկ անկիւն իր արծուի նայուածքով զննելով: Անցեր էր շուկան և հասեր՝ Հայոց մեծ գերեզմանոցը, երբ յանկարծ կասկածելի աղմուկ մը զինքը կեցուց իր քայլին վրայ: Առանց վարանումի կողմը ճշգրէն յետոյ, կայծակի արագութեամբ հասաւ աղմկավայրը, ուր իր շանթացայտ աչքերուն հանդիման պարզուեցաւ սրտաճմլիկ տեսարան մը: Իրենց դրացի երկու թուրք հասուն երիտասարդներ բռներ էին խեղճ հայ գիւղացի մը, որ լեռներէն շալակ մը ցախ ժողուած՝ տուն կը տանէր տաք ապուր մը ուտելու երազով: Մուշեղ, ականատես վկան էր դարձած հայի անիրաւ խոշտանքումին: Զսպուած ու անզօր կատաղութեամբ կը դիտէր թէ ինչպէս բռունցքի և փայտի հարուածները անխնայ կ'իջնէին խեղճ մարդու քրտնաթոր գլխուն և յոգնութենէն կորացած կոնակին... Այդ վայրկեանին Մուշեղ անդիմադրելիօրէն կ'ըզձար բոց դառնալ ու տիգն ու տեղը լափել այն պորտաբոյժ սրիկաները և կամ շանթի վերածուիլ ու քարացնել զանոնք... բայց ի զուր, հրաշքը անգոյ էր և ինքը փոքր, չա՛տ փոքր՝ հարստահարող հրէշներուն դէմ: Սակայն և այնպէս կը խորհէր թէ դեռ բան մը կրնար ընել, թէ և ոչ անմիջականօրէն, վրէժը լուծել, Հային վրէժը...

Եւ այս պատահարին գիշերն իսկ, իր հոգին իրեն խօսեցաւ, ու գիշերական մահասարսուռ ժամերուն գծեց անոր յեղափոխականի ճամբան, ուրկէ անցնիլ սահմանուած էր իրեն... Յեղաշրջում մը առաջ եկաւ իր ներաշխարհին մէջ և լրջութիւն մը դէմքին վրայ, այնքան հակադիր ու օտար

զուարթ մանկութեան: Օտարանալ սկսաւ դպրոցէն, զոր այնքան սիրած էր դեռ մինչև երէկ... կը խորհէր ու կը վճռէր ինքնիրեն, թէ աւելի աղնիւ ու բարձր էր Հայու վրէժը. ա՛խ այդ դարերու անառ վրէժը լուծելուն նուիրուելի, քան գրքին ու գրասեղանին, որոնք խորթ և հակոտնեայ էին այլեւս շրջապատի իրադարձութիւններուն համար: Եւ պաղեցաւ գրքերէն ու դասերէն, և ինքնամփոփ դարձած՝ սկսաւ պատրաստուիլ Մեծ-Գործին նուիրուելու համար իր բովանդակ էութեամբը:

Հայրը անգիտակ ու անհաղորդ իր մեծ զաւկին սիրտն ու ուղեղը փոթորկող ու չարչրկող մտածումներուն, որոնք բոլորովին նոր ուղի մը կը գծէին մինչ այդ օրը անծանօթ որդոց-որդի աւանդութեանց ու սովորութեանց, կը բարկանար Մուշեղի անհնազանդութեանն ու ծուլութեանը, կը ծեծէր զայն և խեղճ Մուշեղը ուրիշ ճար չունէր, եթէ ոչ ապաստանիլ իր հաւատարիմ քրոջը տունը: Մինչ այս մինչ այն փոխվրէժը կը կրծէր իր սիրտը ու գիշերները քուն չունէր: Ուստի և հազիւ թէ քանի մը օրեր էին անցեր պատահարէն, որ Մուշեղ իր մէկ երկու լաւ ընկերներով, օր ցերեկով կը գիմէ այն յանցապարտ դրացի թուրքերու տունը և զայն դուռնէն ու տանիքէն կը հրդեհէ: Քանի մը ժամ ուան մէջ արդէն մոխրակոյտի մը կը վերածուի ամբարիշտ ու յանցապարտ բռնակալներուն որջը... Պարզ էր թէ ի՞նչ պիտի ըլլար այս յանդուգն արարքին հետեւանքը: Իողոք, յարձակում, կառավարական խիստ քննութիւն և խոշտանքում, պատիժ և փոխարինութիւն: Եւ Մուշեղի հօրենական տունը, տասն անգամ աւելի արժէքաւոր ու կահաւորուած կը յանձնուի արկածեալին, փողոց նետուելով Մուշեղենց ընտանիքը: Այս կարգադրութիւնը կ'ունենար նաև իր աղետաւոր հետեւանքը Մուշեղի հօր կեանքի նկատմամբ: Խեղճ հայրը անակնկալ չքաւորութեան և հալածանքի մատնուած՝ քանի մը ամիս վերջը կսկիծէն ու յուսահատութենէն անկողին կ'իյնայ ու շուտով կը մեռնի, սև ճակատագրին ձեռքը

Առտու մը, նախաճաշէն յետոյ, Շողերը քրոջական իր բովանդակ սիրովն ու քնքուութեամբ փորձեց կակղացնել ըմբոստ եղբոր կամքը, աղաչելով որ փոխէ իր ծրագիրը և մնայ իր քով: Բայց ամէն խնդրանք և փառաբանութիւն ի դուր անցաւ: Մուշեղը վճռականօրէն կը հակառակէր և բանտարկուած թռչնիկի մը նման աչքը աղատ հեռուն ճամբաներուն վրան էր մշտափնտր: Շողերը ի դուր կը ճգնէր համոզել եղբայրը յայտնելով որ իր ամուսինը թէ հարուստ և թէ բարի էր և շատ դիւրին գործ էր պաշտօն մը ստանձնել և անով ալ թշուառացած ընտանիքին օգնութեան հասնիլ: Պատասխանը միշտ մերժում էր Մուշեղի կողմէն: Եւ սակայն քոյրը չէր յուսահատէր, ինչպէս որ երբեք չեն յուսահատած բոլոր հայ մայրերն ու հայ քոյրերը: Երկար բարակ խորհելէ և իր եղբոր մտաքննութիւնները ըմբռնելէ յետոյ, վերջապէս կարծեց գտած ըլլալ միջոցը, զայն պանդըխտութեան անստոյգ ու յաճախ սեւ ճակատադրէն ազատելու: Իւշթիլիսէի համբաւաւոր վանահայրը, որ յաճախ վանքի գործերով Ալաշկերտ կարաքիլիսէ կուգար ու Շողերենց տունը կը գիշերէր, լաւ առիթ մը եղաւ փրկութեան: Եւ օր մը, երբ հիւր էր վանահայրը, Շողեր անոր իր ուսումնատենջ եղբայրը ներկայացնելով յանձնեց իր պաշտպանութեանը: Վանահայրը սիրով ընդունեց և Մուշեղն ալ չը հակառակեցաւ: Բայց երկար չը տեւեց Մուշեղի կեանքին այս նոր շրջանը, այդ ան չէր, ինչ ան կ'երագէր և որու համար դիմած էր դէպի անծանօթն ու հեռուն: Ուստի հազիւ մէկ երկու ամիս վանքը կեցած՝ յանձնարարագրով մը Մուշեղը վանահօր քովէն մեկնեցաւ դէպ ի Էջմիածին, անմահ Հայոց Հայրիկին քով:

Հայոց Հայրիկը գրկարաց ընդունեց իր ձագուկը, ինչպէս որ անխտիր կ'ընդունէր իրեն գիմող բոլոր իր գաւազներն ու թոռները և նամանաւանդ անոնք՝ որոնք տանջանքի երկրէն կուգային: Եւ Մուշեղը աշակերտ ընդունուեցաւ Գէորգեան ձեմարանին մէջ, երկար չանցած Մուշեղը ար-

դէն սիրելին էր դարձած թէ Հայրիկին և թէ վանահայրենուն, իր ցուցադրած ճարպիկութեամբն ու յեղափոխական գաղափարներով: Մասնաւորաբար Հայրիկը կ'ըբարէր Մուշեղով, ու երթալով համոզում կը գոյացնէր, որ ան բոլորովին այլ ասպարէզի մը համար էր նախասահմանաւ, քան ուսուցչի մը կամ կրօնաւորի մը: Ուստի աւելի ու աւելի հետաքրքրուելով և ուսումնասիրելով, ճանչցաւ ու զաւանսեցաւ անոր մէջ զէնքի մարդը, յեղափոխական մարտիկը, և անոր համեմատ ալ ծրագիր մը պատրաստեց: Արդէն շատ յաճախ Մուշեղին ուսը հրացան մը տուած իր հետ որսի կը տանէր, որու ընթացքին նշանառութեան փորձերու կը վարժեցնէր անոր: Այս ուղղութեամբ Մուշեղը բաւականին կրթելէ յետոյ, օր մը զայն ներկայացուց հայ սպայի մը, խնդրելով անկէ որպէս կամաւոր արձանագրել իր արծուիկը: Սպան, որ Հայրիկին համար պաշտամունք միայն ունէր, սիրայօժար ընդունեց այս առաջարկութիւնը և արձանագրեց Մուշեղը որպէս կամաւոր զինուոր: Մուշեղն այլ ևս իր տարիքին մէջն էր, թեւակոխած էր իր բաղձանքի և երագի աշխարհը, ու երջանիկ էր, որպէս արքայ մը: Ու երբ զէնքի հոգիին մէջ թափանցեց ու վարպետի մը չափ սորուեցաւ բոլոր ռազմագիտական գաղտնիքները, յիշեց իր թողած երկիրը, բարբարոսութիւնն ու թշուառութիւնը, արծուի թեւեր հագաւ իր սիրտը... Հայրիկն այս իմացաւ և զինքը բանակէն հանել տալով դրաւ իր իսկական կոչումին ձամբուն վրայ, իր նուիրական համբոյրովը քաջին ձաւատը օծելով՝ նուիրեց զայն հայրենի աւերակներուն ու անոնց վերածնունդին... Այս օրէն Մուշեղը մտաւ գիտակից և զինեալ յեղափոխութեան մէջ ու դարձաւ զէնքի քարոզիչն ու ազատութեան առաքեալը ու մեկնեցաւ ժամանակաւորապէս Երեւանի և Կարսի շրջանը, ծրագրելու համար մայր երկրի ապստամբական շարժումները:

Եւ սակայն Մուշեղը մայր մը ունէր... մայր, կայ արդեօք տիեզերքի բովանդակ տիտղոսներուն մէջ աւելի

գեղեցիկն ու խորհրդավորը, աւելի վսեմն ու աղնուակաւնը, քան մայր տիտղոսը: Իսկ մայրերուն մէջ կա՞յ մայր մը հայ մօրը չափ կառչած իր զաւակներուն, անոր չափ տառապած ու անոր հաւասար ամենի զոհաբերութեանց անտրտունջօրէն ենթակայ: Եւ Մուշեղի մայրը, ճշմարիտ տիպարը զոհաբերող հայ կնոջ, որքան ալ որ տեղի էր տուած իր զաւակի աստուածային կամքին, այլ ևս չէր կրնար հանդուրժել անոր բացակայութեանը և ճիգ կ'ընէր ամէն գնով իր ձագուկը քովն ունենալ: Իր սիրած ամուսնու եղբրական մահն ու անոր յաջորդող թշուառութիւնը արդէն ժպտալժափ էին ըրեր իր ծաղկող դէմքը և ահա Մուշեղի պանդխտութիւնը ճիւղով էին ծածկեր իր սև ու երկար մազերը: Այլեւս իր կեանքի ամենազլխաւոր պայմաններէն մէկն էր Մուշեղի վերադարձը: Ուստի խորհեցաւ ու երկար նամակի մը մէջ ամփոփելով իր վիշտերն ու անսահման կարօտը, զայն զըրկեց Հայոց Հայրիկին: Աղերսանք ապարդիւն չըմնաց: Հայրիկը որքան ալ որ տարբեր խորհուրդներ ունէր Մուշեղի ապադայ գործելաւայրի մասին, մօր մը պաղատանքին չը կրնալով դիմադրել, նամակը զրկեց Մուշեղին, իր կողմէն ևս յանձնարարելով տեղի տալ և շտապել ուրախացնելու վշտահար ու անմխիթար մայրը: Այս յանձնարարագրի մէջ Հայրիկը անշուշտ չէր մոռցած յիշեցնել Մուշեղին իր անդառնալի կոչումը, և խրատեր էր, միեւնոյն գործով ու անձնուիրութեամբ շարունակել աշխատիլ նաև հայրենի քաղաքին մէջ և ամէն ուրիշ տեղ, ուր որ ալ ճակատագիրն ու կարիքը զինքը նետէր: Եւ քանզի զերագոյն պարտականութեան ուխտեալ կամաւորն էր, հետեւեալ տար և զայն լի ու լի կատարելը իր նպատակը կեանքին... Մուշեղը երբ Հայրիկի յանձնարարագրին հետ իր սգաւոր մօր նամակը ձեռքն առաւ, հակառակ իր պողպատէ կամքին չը կարողացաւ զսպել արցունքը և մանկան մը նման լացաւ: Այդ նամակի տողերը ոչ միայն իրեն կը վերյիշեցնէին զարմանալի մանրամասնութեամբ մը, հրաժեշտի օրն ու փոխանակուած խօսքերը,

Մուշեղի համար, իր ամուսնութեան սկզբնական երեք տա-
րիները մտածումի չըջան մը եղաւ։ Ալ աւելի խորացած ու
հասունցած և մանաւանդ կեանքի մէջ թրծուած՝ կը պատ-
րաստուէր վերստին իր թռիչքն առնել, երբ ծանօթացաւ
Տամատեանի հետ։ Երկար ծանօթութեան պէտք չունէին
ասոնք, որպէս զի իրարու հասկնային։ Առաջին իսկ օրէն
անոնք իրար հոգիի մէջ նայեցան և Մուշեղը վերստին թռ-
չեց իր հայրենի օճախը ու նոր ընկերոջ հետ մեկնեցաւ հոն,
ուր գաղափարը կը կանչէր զիրենք։ Այս անգամ սակայն
Մուշեղը ո՛չ միայն իր մայրն ու քոյրերը մինակ կը ձգէր,
այլ նաև իր պաշտելի կիսն ու երկու զաւակները՝ Հայկա-
նաչն ու Արշակը։

Տամատեանը, պատրաստուած յեղափոխական շրջիկ քա-
րոզիչ մը, մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Մուշեղի երկրորդ
հեռացման վճռին մէջ. ան ոգեւորութեան նոր և կենդանի
աղբիւր մը հղաւ Մուշեղին համար, իսկ վերջինն ալ սքան-
չելի ներկայացուցիչ մը մարտական յեղափոխութեան: Եր-
կօւ ընկերները Պիթլիսէն մեկնելով անցան միասին Մոտ-
կան, Խութ, Սասուն և Մուշ: Դեռ Սասունէն անդին անցած
չէին երբ վրայ հասաւ Սասունի կոտորածը: Այս խառնա-
շփոթութեանց ընթացքին, Տամատեան ձերբակալուելով
աքսորուեցաւ Պոլիս, և Մուշեղը շնորհիւ իր աննման ճար-
պիկութեան օձիքը ազատած՝ վերադարձաւ Պիթլիս: Հոս ի-
րեն կ'սպասէր գեղեցիկ անակնկալ մը: Այս միջոցին Կով-
կասէն նոր վերադարձած՝ Ախլաթի Սօխորթ գիւլաքի Սե-
րօր Վարդանեանը (անմահն Արբիւր-Սերօրը) Պիթլիս կը
գտնուէր: Ընկերական ողջագուրումներ հազիւ ունեցած՝
պէտքը զգացին վերստին մտնել Ժողովրդի ծոցը: Եւ առանց
ժամանակ կորսնցնելու միասին անցան՝ Ախլաթ, Պուլանըզ,
Մուշ և Սասուն, ամէն տեղ Ժողովուրդը յուսադրելով, պատ-
րաստելով և կազմակերպելով: Վերոյիշեալ շրջանները այ-
ցելելէ յետոյ պէտք տեսան կրկին Պիթլիս վերադառնալ,
ուր իրենց ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր դարձած: Որով-

հետև. Քուրտերը սկսած էին իրենց անտանելի վայրագուշ
թիւնները հայ ժողովուրդի դէմ:

Կառավարութիւնը, որ միշտ ջանացած է հայ ժողովուրդը անգլուխ ձգել, տեղեկանալով Մուշեղի և Սերոբի Պիթիւս վերադառնալը, ամէն միջոցի դիմեց զանոնք հերքակալելու:

Բնական է թէ այս բոլոր ջանքերն ու հետապնդումները անհետեւանք մնացին։ Այս անգամ ան դիմեց իր այնքան սիրած, և աւա՛ղ, դժբախտաբար շատ անգամ յաջողած ձեւին։ Կառավարութեան վտահուլթիւնը վայելող Հայերը ձեռք առաւ, ու կաշառքի խոստովներով և մահուան սպառնալիքներով անոնցմէ ուզեց տեղեկանալ յեղափոխական պետերու թաքստոցներն ու անոնց ծրագիրը։ Ստրկական բարքերու ամենաայլանդակն ու ամենապզգալին, ժառնութիւնը, որ զուգընթացաբար արտայայտուած է հայ ամենամեծ զոհաբերութեանց քով, այս պարագային ալ իր հայրենադաւուլութիւնը ցուցադրեց։

Շնակհան այս խմբակի պետերէն Դաւօնեց ինչոն այն-
քան անաջ տարաւ իր մատնութիւնները, որ քիչ ժամա-
նակուան մէջ Պիթիւի Հայութիւնը սուգի և սարսափի
ժառանգեցաւ: Շատ մը երիտասարդներ այս հրէշի ցուցմունք-
ներով ձերբակալուելով զնտանները նետուեցան, չատ մը ըն-
տանիքներ ալ կործանեցան: Ջերբակալուեցաւ նաև դպրո-
ցի ուսուցիչներէն և միեւնոյն ժամանակ Մուչեղի բնկեր-
ներէն հռչակաւոր Մարգար վարժապետը, որ և իսկոյն
կախուեցաւ: Մարգարի մահէն անմիջապէս վերջը ձերբա-
կալուեցան 30ի չափ աչքի զարնող հայեր, որոնցմէ ոմանք
կախաղանի և ուրիշներ թիապարտութեան դատապարտե-
ւեցան:

Մուշեղը, որ վտանգը կոահելով ձգած հեռացած էր
Պիթլիսեն, բնաւ լուր չունէր այս աղիտաբեր մատնութիւն-
ներու մասին: Գիշեր քր յանկարծ քաղաք կը մտնայ և
տեղւոյն առաջնորդ Նիկիտ Կարգապետ Չիլինկիրեանէն կը

տեղեկանայ ամբողջական պատՊոլիւնը սարսափելի աղէտին :

Արդար ցատումով լեցուած՝ դժոխային ծրագիրներ կը յղանայ ոճրագործներն ու մասնիչները ջնջելու, և սակայն հայ մեծամասնութիւնը, որ աւաղ, միշտ անմասն մնաց ազատագրման սուրբ գործին, չէր տար հարկ եղած թիկունքն ու վստահութիւնը. բայց և այնպէս, եթէ ոչ մեծը, գոնէ մասնակի կարելի էր գործադրել: Եւ Զիլինկիրեան վարդապետի յատուկ խնդրանքով Մուշեղ յանձն առաւ միեւնոյն գիշերն իսկ գլխաւոր մասնիչի սատակը փռել, կարենալ ազատելու համար անմեղ բանտարկեալները, ինչպէս նաեւ նոր դժբաղդութիւններու առաջն առնել: Առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու, 1895 թուականին Մուշեղը դուրս կը խոյանայ և Ծապրեկոր թաղի Քամաւկանց արտերուն մէջ կը յաջողի հրացանի գնդակով վիրաւորել իրաջոն: Այս հրէջը որ յաղթանդամ մէկն էր ու կտրիճ, առանց կարեւորութիւն տալու իր ստացած վէրքին, բոլոր ուժովը ղէպի քաղաք կը փախչի: Մուշեղը զայն հետապնդելով կը հասցնէ կռնակէն երկրորդ գնդակը: Խաջոն քաղաք հասած՝ իր տան պատուհանին տակ կ'սկսի պոռալ. — «Կի՛ն, բաց դուռը, Մուշեղ զիս սպաննեց»: Եւ հազիւ թէ այս բառերը արտասանած էր, Մուշեղի երրորդ գնդակը կը հասնի և կը մըխուի մասնիչի գանկին մէջ: Գազանական ոռնոց մը կը հանէ և արգէն լռած է յաւիտենապէս, և Մուշեղը խաւարին մէջ կորսուած:

Միեւնոյն պահին կառավարութիւնը ամէն բան տեղեկանալով, կ'շտապէ 200 ոստիկան-զինուորներով իսկոյն պաշարել Մուշեղի տունը, և մանրակրկիտ խուզարկութեան ակտիւ:

սկսել:

Բնական է թէ ոչինչ պիտի գտնէին, մանաւանդ Մուշեղը, որ ո՞վ գիտէ թէ ուր է ան նոյն վայրկեանին, թե՛րեւս նաեւ իրենց մէջ և սակայն անտեսանելի... Այսպէս երբ կը տեսնան թէ խուզարկութիւնը ոչ մէկ արդիւնք կու-

տայ, ըստ Թրքական արդարութեան և բարքերու, կ'սկսին
անխնայ ծեծել Մուշեղի կինը: Սյո արարողութիւնն ալ ա-
ւարտած՝ Մուշեղի կինը, բոլոր դրացիները. ինչպէս նաև
առաջնորդը իրարու կապած զէպի բանտ կ'առաջնորդեն:

Հարցաքննութեան միջոցին Շողերը անվախ կ'արտայայտուի և կը յայտարարէ բարձրաձայն, որ իրեն հետ բանտ բերուած հայերը ամենքն ալ անմեղ մարդիկ են, անոնցմէ ոչ մէկը ֆէտայի է, և հետեւաբար իրաւունք չէ այս խաղաղ և անմեղ մարդիկը բանտարկել: Ու էզ առիւծի մը խրոխտ կեցուածքով աւելցուց. «Նթէ ֆէտային կը փնտռէք, ան. մատնիչ խաչօն սպաննելով փախաւ»: Այս համարձակութիւնը կառավարական պաշտօնեաները ապուլութեան մատնից և ունեցաւ իր լաւ ազդեցութիւնը: Բանտը մնացին միայն Շողերն իր երկու ձագուկներով, ինչպէս նաև իր երեք հօրեղբորորդիքը: Մնացածները ազատ արձակուեցան: Դատաւարութեանը միայն Պետրոսը մէկ ու կէս տարի վճիռ ստացաւ և միւսները կրկին ազատ ձգուեցան: Գալով Մուշեղին, զինքը հետապնդող 50 ձիաւոր ոստիկաններու հետ Ռահվանի Դիւզ կոչուած ձամբուն վրայ պզտիկ ընդհանրում մը ունենալէ յետոյ, կոռելով հասաւ Գրգուռ լեռան ստորոտը գտնուող Զրհոր գիւղը, ուր իրեն կ'սպասէր Աղբիւր-Սեորբը իր մէկ քանի ընկերներով: Հետապնդումը մինչև հոս ալ թէև չարունակուեցաւ, բայց Մուշեղը Աղբիւր-Սեորբի հետ արդէն գիւղէն հեռացած էր, երբ ոստիկանները գիւղը կը խուժէին: Բնական է թէ, հոս ալ խուզարկութիւններն ու փնտռողները ի զուր պիտի անցնէին: Սովորական հարստահարութիւններն ու նեղութիւնները տալէ յետոյ, ոստիկանները ձեռնունայն վերադարձան քաղաք:

Մուշեղն արդէն անցած էր Կիւզէլաէրէ և իջեւանած Տօսու գուռ հայաբնակ գիւղը՝ իր ծանօթներէն մէկուն տու- նը: Միեւնոյն տանը պատահմամբ այդ գիւիւր հիւր էր նաև քուրդ ցեղապետ Սըլօն, որ ա՛ն ու սարսափի էր մատնած ամբողջ գիւղը: Ասկէ աւելի յարմար առիթ մը ուրիշ անգամ

Երկայն Նատօի յանձնուած խումբը նոյն օրը կ'ստիպուի քիւրտ գիւղ մը իջեւանիլ և ցորեկը հոն անցնել։ Այս բանի համար գիւղացի քիւրտի մը վճարուած էր որոշ գումար մը, և փոխադարձ խոստում առնուած՝ մինչև իրիկուն պատասպարելու։ Այս քիւրտ տանտէրը, ինչպէս առ հասարակ բոլոր Քիւրտերն են, կը խաբէ խումբը։ Չանոնք իր տունը լեցնելէ ու գումարը առնելէ յետոյ, Յուդաին պէս կը փութայ լուր տալ գիւղապետին, որ իսկոյն հաւաքելով բոլոր գիւղացիները, կ'առաջարկէ Փէտայիներու իջեւանած տունը պաշարել։

Կ'սկսի յարձակումը և ներսէն պատասխանը։ Մուղակի մէջ բռնուած աւիւծներու պէս Փէտայիները, «Կռուեցէ՛ք տղերք»ը երգելով կը պատերազմին։ Պարզ է թէ դիրքերու և թուական անհաւասարութիւնը Հայերէն մեծ կորուստներ կը խլէ։ Նատօին կը յաջողուի իր երեք բնկերներով դուրս գալ տունէն և դուրսը շարունակել կռիւը։ Մուշեղը՝ որ ըստիպեալ էր ինքն ալ այս գիւղէն անցնիլ, յսելով իր հայրենակիցներուն անձնատուութիւնն ու մորթոտելիը կը կռահել եղբւրթիներ, կարուկ հրաման մը խմբին, և ահա դաւաճան գիւղը պաշարուած է Փէտայիներով։ Արդար կատաղանքը իր սարսափելի նախճիրը կը գործէ, և հաղիւ քանի մը ժամ անցած՝ գիւղի բովանդակ բնակչութիւնը իր արուով և էգով՝ սրախողխող կը դառնան, իսկ ինքը գիւղը աւերակուած գերեզմանոց մը։

Մուշեղ իր ռազմամթերքը միւշէ հոս գիւղացիներու շալակներով բերել տուած էր, նկատելով որ սահմանադուր խէն ձիով կամ ջորիով անցնիլը կրնար վտանգաւոր հետեւանքներ ունենալ։ Բայց այժմ իր տրամադրութեան տակն ունէր բնաջնջուած քիւրտ գիւղի բոլոր գրաստները։ Ուստի ամբողջ ռազմամթերքը այս գրաստներուն վրայ բառնալով գէպի Ալաշկերտ ձամբայ լնկաւ։ Գիւղէն ելլելէ յետոյ մէկ օր Իրիցու գիւղի մօտակաները խոտի դեղերու մէջ հանգրտանալով բարձրացաւ Շեռեան գետի մօտերը Ղըլիճ

Պէտուկ լեռնակիրճը, որ Տութաղը կը բաժնէ Ալաշկերտէն։ Մուշեղի նպատակն էր Շեռեան հասնելով ըստ կարելոյն հեռանալ Ալաշկերտի բերդի և Կարագիլիսէի զինուորական կեդրոններէն։ Բայց դժբախտաբար խումբը իր հետքը բոլորովին չէր կրցած անյայտացնել, վաշտ մը զինուորներ ձամբայ էին ելած Մուշեղը ձեռք անցնելու։ Ասոնք սկսեալէն սոսկալի կերպով նեղել բոլոր հայ գիւղերը, ծեծել ու խուղարկութիւններ կատարել։ Վերջապէս ա'լ յոգնած իրենց վայրագութիւններէն ուղղուեալ էին գէպի Ղըլիճ Կէտուկ լեռը։ Իրիկուան կողմերը, երբ Մուշեղ իր խմբով լեռ կը բարձրանար, նշմարեց որ զօրքերու և քիւրտերու հսկայ բազմութիւն մը նոյն մտքով գէպի լեռ կուգան։ Սակայն գեռ Փետայիները նշմարած չ'ըլալուն, Մուշեղ հրամայեց խումբին քայլերը արագացնել, և այսպէս հասան մինչև լեռան զագաթը։ Մինչև հոս յաջող անցաւ, բայց երբ լեռան հակառակ կողմէն իրենց վայրէջքը, լեռան ստորոտը լրտեսող քիւրտերէն նշմարուեցաւ, և որոնք կայծակի արագութեամբ հրուեցան, չըջակայ քիւրտ գիւղերուն հովարի վանչելու Փետայիներու գէմ։ Այս բոլոր անցուղարձը բնական էր թէ Մուշեղի սուր նայուածքէն երբէք չէր վրիպէր։ Փրը տեսաւ քիւրտերու խուռներած վազքը սիւրմէլիներով և յունական մալգէրներով ու սնոնց լեռ բարձրանալը, հրամայեց խմբին ցրուիլ ու ժառերուն մէջ գիրքեր բռնել։ Ետեւէն եկող զօքերն ու քիւրտերը նշմարելով որ Մուշեղը կռուի կը պատրաստէր, կ'սկսին գնդակներու անվերջ տեղատարափ մը։ Իսկ հակառակ կողմէն վեր բարձրացող ձիաւոր քրտերն ալ հասնալով թէ վերջապէս զօրքերն են կրակողը։ Իրենք ալ աւելի ոգեւորուած կ'սկսին համազարկը։ Մուշեղն իր խումբովը այսպէս կը մնար երկու կրակներու միջև։ Այս դժոխային անակնկալը սակայն չ'ազդեց բնաւ Մուշեղի պազարիւնութեան վրայ։ Ան վայրկեանի լրջութեանն ու վտանգի մեծութեանը քաջ գիտակից, հրամայեց խմբին միայն մերթ ընդ մերթ պա-

տասխանել երկու թշնամիներու գնդակի տարափին: Ան-
մտածելով հայ գիւղերու վիճակը բնաւ չէր ուզեր կռուին
տաք կերպարանք տալ և բազմաթիւ զոհեր խլել թշնա-
մուց, կը խորհէր երկուստեք առանց կորուստի վերջացնել
այս դժբաղդ հանդիպումը: Եւ սակայն հակառակորդները
միեւնոյն կարծիքէն չէին, մանաւանդ որ անոնք պէտք
չունէին խորհիլ իրենց ազգակից զիւղացիներու զրութեան
մասին, գիտնալով մանաւանդ որ հայ ֆետայիին հանդարտ և
անմեղ գիւղացուն, թէ և քիւրտ և թուրք բնաւ ձեռք չ'էր
տար: Անոր կռիւը կառավարութեան դէմ էր և ո՛չ թէ
ժողովուրդին:

Այս պէս ուրեմն հակառակորդները կռուի տաք բնոյթ
տուին և երթալով աւելի սաստկացուցին կրակը: Այս ի-
րարանցումին մէջ Ախլէխացի Գէորգ անուն կտրիճ երի-
տասարդը զարնուեցաւ: Մուշեղը երբ տեսաւ Գէորգի ան-
չընչացած մարմինը վրէժի կատաղանքն եկաւ վրան, և
այլեւս ամէն հաշիւ ու խոհականութիւն մեկձի թողած՝
հրամայեց նշան բռնել: Ատոր հետեւանքն այն եղաւ, որ
հակառակորդ կողմերէն մէկ ֆետայիի փոխարէն 15 զիւղ-
աներ փռուեցան: Այս յանկարծական ջարդը ունեցաւ իր ազ-
դեցութիւնը: Զգացին թէ ինչ տեսակի կռուողներու հետ
գործ ունէին, և ինքնաբերաբար կամաց կամաց կրակը
դանդաղեցուցին: Արդէն օրը իրիկուն էր շուտով գիշերը
վրայ պիտի գար: Երեւի նաեւ այն խորհեցան՝ թէ լուսաբացին
չղթան աւելի նեղցուցած՝ պիտի կարողանան իրենց 15
զիւղիներուն փոխարժէքը ետ առնել: Մուշեղ հասկնալով
հակառակորդի միտքը կ'որոշէ օգտուիլ անմիջապէս կրակի
զաղարէն ու մօտեցող գիշերէն: Հրաշալի կազմակերպու-
թեամբ մը աննկատօրէն իր խմբին հետ կը թողու լեռը և
դէպի Դուլթաղ գիւղազաղաքը կ'ուղղուի: Ասիկայ կը գտնուի
Եփրատ գետի եզերքը: Թէեւ շատ երկար ճամբայ կար ըն-
լիք, հասնելու համար մինչեւ կաթս վին լեռը, ուր պիտի
ապաստանէր, բայց և այնպէս պէտք էր անդայման իրա-

գործել: Եւ մանաւանդ պէտք էր անցնիլ Եփրատը, և ոչ
այլ կերպ քան լողալով, վայրկեանը այսպէս կը հարկադրէր:

Մուշեղ այնպէս կարգադրեց, որ լողալ գիացող ըն-
կերները օգնեն չը գիացողներուն: Այս այսպէս ալ եղաւ,
սակայն երբ ամբողջ խումբը փոխադրուած էր գետի միւս
եզերքը, տեսան որ երկու ընկերներ չը կային: Անոնք զոհ
էին գացած խաւար գիշերուան մէջ և իրատի ալիքներուն:
Ամէնքը այս աղէտէն խոր վշտացած, լուռ ու խորասուզ-
ուած, ուրուականներու պէս կը տքնին դէպի նպատակ:
Վերջապէս արշալոյսի ափերները, երկար ու սաժանիկի ճամ-
բորդութեան մը վերջ կը հասնին կաթավին, որ կը բարձ-
րանալ Բատնոցա Գէօշք հայաբնակ գիւղի գիմացը և ուր
ասպնջականութիւն կը գտնեն հինաւուրց և ամայի ժայռե-
րուն ծոցը:

Իսկ զօրքերն ու քիւրտերը բոլորովին անտեղեակ
Մուշեղի գիշերական փախուստէն, արշալոյսի առաջին շու-
ղերու հետ կսկսին գնդակներու տարափը: Տեսնելով որ
ֆետայիներու գիրքերէն չի պաասսխանուիր, կրակը կ'սկը-
սին չափաւորել և պաշարման չղթան աւելի ու աւելի սեղ-
մել: Երբ բոլորովին կը մօտիկնան կը զարմանան, որ ֆե-
տայի մը ժայռին կոթնած անտարբեր իրենց կը նայի: Ընթեր-
ցողը գիտէ արդէն թէ՛ ան ողբացեալ Գէորգն էր, զոր Մու-
շեղ գիտածով ոտքի էր կեցուցեր, թշնամին խափելու հա-
մար: Թշնամիները նախ կը զարմանան և վերջը կ'ոհնելով որ
անպայման սպաննուած մըն է, չեն համարձակիր այլ աւելի
մօտենալ, վախնալով թակարթէ մը: Վերջապէս քիւրտ մը
դրկելով կ'ստուգեն եղելութիւնը ու մօտենալով ու ո՞ր տե-
ղէն զարնուած բլրալը ճգնելէ յետոյ կը թաղեն փոսի մը
մէջ, ու ամէն մէկը բոս սովորութեան վրան քար մը նե-
տելով կը հեռանան սարէն: Այդ օրէն ամէն անցորդ քար է
նետած Գէորգի վրան և Ղըլիճ-կէտուկի այդ կողին վրայ
արդէն կազմուեր է քարէ պղտիկ բլրակ մը:

Որքան ալ որ Մուշեղի փախուստը յաջողութեամբ էր

պատկուած բայց և այնպէս աննկատ չ'էր անցեր իր խմբին
Կաթավին լեռը ապաստանիր: Այլաչկերտէն հեռադիրներ կը
տեղային ամէն կողմ՝ Կարին, Վան, Պիթլիս ևն. տեղեկա-
ցներով ֆետայիներու անցքը և օգնութիւն խնդրելով: Եւ
ահա ամէն կողմէ խումբ խումբ զօրքեր ու քիւրտեր կու-
գային զօրեղացներու հետապնդող խառն զօրախումբը և
արդէն ամանքի թիւր 4000ը կ'անցնէր: Այս ահաւոր ուժով
էր որ եկեր պաշարեր էին Կաթավին լեռը, որու ժայռե-
րու ծոցն էին ապաստանած քանի մը տաանեակ ֆետայիները:
Մուշեղ արտաքին աշխարհէն կտրուած ոչինչ գիտեր դուրսը
անցած դարցածէն: Բայց վերահասու եղաւ սպառնալից
վտանգին, երբ յանկարծ իր գլխուն վերեւ տնկուած կը
տեսնալ դինեալ քիւրտ մը, անշուշտ հետախուզող մը: Ա-
կընթարթի մը մէջ Մուշեղ զայն գետին կը տապալէ թէ և,
սակայն հրազենի պայթիւնը կը մատնէ ֆետայիներու նիւ-
կայութիւնն ու բռնած դիրքերը: Անմիջապէս կ'որոտան
հազարաւոր հրացանները, որոնց կը պատասխանեն ֆետա-
յիները իրենց կարգին: Կատաղի և անողորմ կռիւր ծայր
կուտայ և երթալով կը սաստկանայ: Հակառակ այն գառն
կացութեան, որ խումբն ունէր, երեք չորս օրերէ ի վեր
անօթի, ծարաւ և անքուն, ժանաւանդ երկար ճամբորդու-
թենէն տաժանելիօրէն յողնավաւտակ դարձեալ չեն ընկը-
կիր, չ'են յանձնուիր՝ այլ զիւցազուհներու պէս կը շարու-
նակեն կռուիլ, կարծես իրենք հողեղէններ չ'ըլլային: Սեւ,
բայց և փառապանծ ճակատներ:

Կռուի ամենատաք միջոցին Մուշեղի ընկերներէն մէկ
քանին և երեք չորս ձիեր կ'սպաննուին: Ընկերներու
մահը վազրի կատաղանքը կը ներշնչեն Մուշեղին, որ ան-
վերջ պ շանթ մը դարձուցած իր հրացանը, աջ ու ձախ մէկի
տեղ 10ը, մէկի տեղ 20ը դետին կը գլորէ անարդ և ա-
նասնական խուժանէն: Եւ այս պէս անազորոյն կռիւր կը
շարունակուի մինչև ուշ գիշեր: Խաւարը կուգայ զադարը
տալու երկու կողմորուն մինչև լուսաբաց: Մուշեղ կը

խորհի հիմայ ազատման մասին և հնարքներ կը մտորի
լուծութեան և խաւարին մէջ՝ ձեռքը քուրայի պէս տաք
ճակտին: Պէտք է խոյս տալ, եթէ ոչ ամէն բան կորսուած
է: Կը փորձէ մէկ երկու անգամներ, սակայն ոչ միայն չի
յաջողիր, այլ նաև դժբաղդաբար ընկեր մըն ալ զոհ կու-
տայ թշնամու գնդակին: Մինչ այս մինչ այն, խումբի
տղաքը չորս հինգ օրուան յոգնութենէ ու անօթութենէ
ուժասպառ, քիչ մը սւժ առնելու մտադրութեամբ, որպէսզի
իրենց հրացաններն ու փամփուշտները կարողանան կրել,
կ'ըկտին զանազան խոտեր ուտել և ձեռք տալ ամենա-
վերջին պարէնին՝ գրպաններու նշխարներուն և բարձրարեմ-
ներուն (մաս): Այս վերջինը այն նպատակով, որ զոնէ ա-
նոնցմով անցնեն խոտերու դառնահամութիւնները իրենց
բերաններէն: Գիշերուան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին
երկուստեք ամէն մէկ երկու ժամն անգամ մը հրացանա-
ձրգութիւն տեղի կ'ունենար: Թշնամիներու նպատակն էր
խմանալ՝ թէ ֆետայիները ժայռերուն մէջն են թէ նախորդ
անգամուան պէս հեռացեր են: Այսպէս լուսցաւ գիշերը, և
զօրքն ու քիւրտը չափազանց ուրախ էին, որ որսերը
ձեռքէ չէին հաներ: Այս բանէն քաջաւերուած նոր ոգևո-
րութեամբ ու դժոխային ժխորով մը, կատաղի կռուի վե-
րըսկսան: Ճակատագիրը այսպէս էր ցանկացած, կուրծք
էր տալ, թեկուղ քիչուոր, յոգնած և անքուն: Ու ֆետա-
յիներու գնդակները կը սուրային աջ ու ձախ: Կատարեալ
ճակատամարտի մը տպաւորութիւնը կը գործէր այս կռիւր:
Տուժաղի և Բասնոցայ բոլոր գիւղերը հաղէններու որոտէն
սարսափի և յուսահատութեան էին մատնուած: Հայ գիւ-
ղացիները տներուն մէջ փակուած կ'աղօթէին, որ շուտ
վերջ գտնէր այս աղիտարեր կռիւր, իսկ քիւրտերը գիւ-
ղերը լքած՝ կուգային խումբ խումբ թշնամիներու նոսրա-
ցած շարքերը լեցնելու: Բնական է թէ ֆետայիներու շար-
քերը ևս կը պակսէին, բայց շատ չնչին համեմատութեամբ:
Մուշեղը, իր ինկող ընկերները տեսնելով, նոր կատաղա-

րել հղերական աշխարհը, և մանաւանդ չէր ուզեր ականա-
տես ըլլալ քիչ վերջը պատահելիք վայրագ ողբերգութեան։
Ֆետայիները տարածուած էին այս այն կողմ և իրենց արե-
ւակէզ գէմքերը յօծարակամ յանձնած իրիկուան զով հովե-
րուն։ Անոնցմէ ամէն մէկը աշխարհ մ'ունէր թողած, աշխարհ-
մը երազներու, սիրոյ և բաղդաւորութեան։

Բայց և կը գիտակցէին թէ եթէ իրենք զրկանքներու
են նսթարկուած, այդ անոր համար էր, որ իրենք եկեր էին
միլիոնաւոր մարդկանց թողած աշխարհը իրենց վերադարձը-
նելու, եկեր էին նոր աշխարհ մը կերտելու, իրաւունքն ու
ազատութիւնը բերելու գերութեան մէջ հալ ու մաշ եղող
իրենց ցեղին... Ու ամենքը ինքն իր մէջ առանձնացած կը
խորհէր, կը խորհէր... Մուշեղը նոյնպէս կը խորհէր, և ան
որքան բաներ ունէր խորհելիք... Իր քօլօղի (թաղիքէ-
քուրդի գլխարկ) մէկ կողմէն սեւ դանդաւր էր դուրս
կախուած իր այրուող ձակատին, իրիկուան հովէն կը խայ-
տար... Իսկ ձակատին տակ յիշողութիւնը կ'ոգեկոչէր իր
պակսած ընկերները, անոնք, որոնք ժայռերու տակ խնկան,
անոնք, որոնք եփրատի ալիքներուն հետ գրկուեցան, անոնք
որ բոցերուն մէջ ողջակէզներ եղան... ո՞ր մէկը, ո՞ր մէկը...
և պաղ սարսուռ մը անցաւ իր երակներուն մէջէն, ցցուեց,
ծառացաւ ու կարծես թէ անոնք ամէնքն ալ իր առջեւը
կանգնած իրեն կը նայէին անթարթ և շեշտակի... Ու իրեն
սոյնպէս կը թուէր՝ թէ անոնց չրթունքները կը շարժին և
հովը իրեն կը բերէ անոնց խօսքերը, որոնք պարտականու-
թեան և վրէժի մատին միայն կը խօսէին, նաև փառաբա-
նանքը կ'ընէին գաղափարական մահին... Մուշեղ ծայր ատի-
ճան յուզուած՝ փղձկեցաւ յանկարծ, տկարութեան արցունքը
չ'էր անշուշտ, այդ զգացումը խորթ էր իրեն, ան լացաւ
այնքան շատ անոնցմէ բաժնուած ըլլալուն համար... Տեսիլը
չքաղաւ, և հիմա իր բաղէի խոնոտ աչքերը յառած ժայռի
շարժունքէն կը դիտէ դաշտը, հայ դաշտը, ուր ոսկեզոյն
հատիկըր ծովածաւալ կը կորսուին հորիզոնին մէջ, որոնք

ժողովուրդին հացը պիտի աան վաղը, երբ ձիւն ձմեռը նըս-
տի ամէն ճամբայի վրայ։ Եւ սակայն ո՞վ է իր քրտինքովը
այդ ոսկի ծովերը հասնողը և ո՞վ է որ հացը կուշտ ու
կուռ պիտի ուտէ...

Մուշեղը յանկարծ սթափեցաւ ընկերներու փսփսուքէն։
— «Թշնամին մօտեցէր է» — վար թռան ժայռէն, ամէն մարդ
իր գէնքերն առաւ ու նշանակուած զիրքերը մօտան։ Այս
ամբողջ լեռը պաշարուած էր քիւրտերու և կանոնաւոր զին-
ուորներու կողմէ։ Իսկ հետախուզումը յանձն առած էին
ձիւորանցի, Սիւրբկի, Ճալալցի և Հայտարանցի քիւրա-
ցեղապետներն իրենց խօլամներով (ցեղակից հպատակ), ամէն
մէկինը մօտ 1000 հոգի և ալ աւելի։ Ասոնցմէ որ մէկը որ
գտնէր ֆէտայիներու թագստոցը, պարգեւի մը փոխարէն
պիտի իմաց տար կանոնաւոր զօրքին։ Հայ ֆէտային այն-
պիսի սարսափ էր տարածած, որ բաւական չէր կարծես այս
քանի մը հազար խառնիճաղանչ զինեալ ամբոխը, չըջակաց
բոլոր քիւրտ գիւղացիներն ալ գործի վրայ էին։ Զարմանա-
լի էր մանաւանդ քուրդ կանանց եռանդը։ Համոռոկ կիներ
պզտիկ հրացան մը և դաշոյն մը առած՝ կուգար պաշարման
գօտին խստացնելու։

Մուշեղն արդէն զուշակած էր այս բոլորը և ահաւոր
վտանգը կանխատեսած։ Քանի մը համազարկ թշնամու կող-
մէն և ահա արդէն անխուսափելի արիւնահեղութիւնը
սկսուած։ Ֆէտայիները իրենց ամուր գիրքերէն կարկուտի
պէս դնդակ կը տեղացնէին թշնամու գլխուն։ Եւ քուրդերն
իրենք շատ լաւ գիտեն՝ թէ ֆէտայու գնդակը պարապ չի
անցնիր, և այժմ նորէն ու նորէն կը համոզուին այդ ճշմար-
տութեանը։

Կռիւր այսպէս կը շարունակուի մինչև լոյս և ֆէտա-
յիները կուռնան միայն 3 զոհ, թշնամիներու 300-ի փոխա-
րէն։ Լուսարացին քիւրտերը նոր կատաղութեամբ մը կը
վերսկսին կռիւը։ Այս միջոցին տասնեակ մը քուրդեր, ու-
րոնք նոր էին տեղեկացած ֆէտայիներու կուռին, նարտոյի

կողմերէն կը փրթին և կ'ուղղուին կաթավին լեռները, ուր տեղի կուեննար արիւնահեղ կռիւը: Ճանապարհին կը մտնեն հայ գիւղ մը քիչ մը ճաշելու նպատակով: Երբ մէկ քանի հետաքրքիր հայեր կը հարցնեն անոնց ճամբորդութեան նըպատակը, անոնք կը պատասխանեն. — «ամէ հառն սար Մուշեղ, Առաքէլ (չառ) տըկըմ» — այսինքն. — մենք կերթանք Մուշեղի և Առաքէլի դէմ կռուելու: — Ճաշելէ յետոյ կը հեծնան իրենց ձիերը և կը բարձրանան դէպի լեռը Մուշեղի և Առաքէլի դէմ կռուելու, ինչպէս որ իրենք կը յայտարարէին: Հազիւ կռուի մտած իրենցմէ երեքը կ'իյնան, մնացեալները այլեւս առանց վայրկեան մը կորսնցնելու կը թողուն կռիւն ու ետ կը փախչին: Ճամբան հանդիպածին կը պատմեն ֆէտայիներու առաջաւելական քաջութիւնները, և չեն ծածկեր նաև այն, որ 15—20 ֆէտայիներ զիւցաղնաբար կը դիմադրէին 3—4 հազարէ աւելի զինեալ բազմութեան մը:

Մուշեղ նկատի ունենալով թէ այսպէս կռիւը շարունակելով՝ անհնարին էր քանի մը հազարնոց բանակը հատցընել, որ հետզհետէ աւելի ստուարանալով՝ պաշարման գիծը աւելի պիտի թանձրանար, կը հրամայէ ընկերներուն կռիւը շարունակելով հանդերձ յառաջանալ դէպի Մանազկերտի Գարազայէն գիւղին կողմը: Այս կերպով կը յուսար, թերեւս կարելի ըլլայ թշնամու աչքերէն անյայտանալ: Հրամանը կէտ առ կէտ կը կատարուի, և կռուելով ու յառաջանալով կը հասնին մինչև Մարմուս գիւղը, օրուան այն պահին, երբ արեւը շառագունած հորիզոնէն՝ մայրը մտնելու կը պատրաստուէր: Քիչ մըն ալ հետապնդողներու հետ գիւղին քովերը կռուելէ յետոյ, յանկարծ աներեւոյթ կ'ըլլան: Կռիւը վերստին դադրած էր, բայց և Մուշեղի խումբէն մընացեր էին միայն 8 հոգի, որոնք օգտուելով մութ գիշերէն տրտում և յոգնած կը յառաջանային...:

Լուսինը աղօտ լոյս մը կը սփռէր ամէն կողմ և ամենի

յերանց ժայռուտ ցցուածքները խորհրդաւոր կերպարանքներ զգեցած, կը թուէին ներկայացնել զաղափարի այն բոլոր զոհերը, որոնք նոյնքան ամուր եղան իրենց հաւատքին մէջ, որքան իրենք են, և իրենց տեւումին չափ ալ յաւերժական է անոնց յիշատակը: Ու կը քալէին առաքեալները լուսնի հանդարտ և երազող շողերուն մէջէն, հրացաններու, փողերու և փամփուշտներու արտացոլումի լոյսովը կերպարանքին ողորած... Մօտ երեք ժամ անընդհատ քալելէ յետոյ վերջապէս հասան Գարազայէն գիւղը և անոր Աւնահուտ բերդի ստորոտը գտնուող քարայրին մէջ մտան հանգըստանալու: Մուշեղի բացուածքները քարերով դոցելէ յետոյ, ինքզինքնին Հայրենիքին ու Գաղափարին յանձնած ջուշ մտան: Առտուան լոյսը բացուելուն, 20 ի չափ ոստիկաններ Մանազկերտէն ճամբայ ելած կ'ուղղուէին դէպի Գարազայէն գիւղը, իմացած ըլլալով որ քանի օրերէ ի վեր այդ կողմերը ֆէտայիներ կը պտըտին: Եւ արդէն մէկ քանի կողմերը ֆէտայիներ կը պտըտին: Եւ արդէն մէկ քանի ժամ յետոյ այս ձիաւոր ոստիկաններու խումբը կ'անցնէր Մուշեղի ապաստանած քարայրի առջեւէն, առանց որ և է կասկած մը ունենալու: Մուշեղ, որ միշտ կը լրտեսէր աւանջը հողին գամած, արդէն աւեր էր ձեանց տրոփիւնը և տղաքը սթափեցուցեր, հիմա ալ որ ճեղքուածներէն տեսաւ ոստիկանները, հրահանգեց իսկոյն ընկերներուն, պատրաստուիլ դուրս գալու քարայրէն, որովհետև կրնար քարայրը գերեզման դառնալ իրենց, եթէ նշմարուէին: Բայց հազիւ թէ դուրս ելած էին և լեռն ի վեր կը բարձրանային, երբ նշմարուեցան ոստիկաններէն, ու կռիւը սկսաւ: Կ'երեւար թէ ոստիկանները իրենք իրենց չը վստահելով և թերեւս կարծելով թէ ֆէտայիները թիւով չառ են, չէին ուզեթ կռուին տաք հանգամանք մը տալ: Հազիւ մէկ ժամ կը տեւէ կռիւը և ոստիկանները կը նահանջեն ու կ'ուղղուին դէպի Գարազայէն գիւղը, իրենց հետ տանելով Մուշեղի կողմէն սպաննուած մէկ ընկերոջ դիակը: Եւ ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ քաջ ոստիկանները գիւղ մտնելով իրենց

Թոյնը կը թափեն անմեղ ու անզէն հայ գիւղացիներու վրայ : Երեւելիներէն մէկ քանին փայտի հարուածներու տակ կիսաամեռ ձգելով, ուրիշներ իրենց հետն առած կ'երթան Մանազկերտի բերդը, ու հոն կը բանտարկեն զանոնք : Իսկ Մուշեղը գիւղի վերեւի լեռներուն մէջ անյայտանալով՝ հոն կը մնայ թշնամիներէ անտես :

Իրիկունը Մուշեղ կը յայտնէ իր ընկերներուն երթալիք ճամբու մասին, որ իր կարծիքով Դերիկ գիւղի վրայով պիտի ըլլար : Սակայն ընկերներէն մէկ քանին կը հակառակին որոշումին՝ պահանջելով Եկմալի ճամբով՝ երթալ : Երկար վիճաբանութենէ յետոյ ընկերներէն պիտաւոր կարապետ և Սաստուր Թեղուտցի երկու ընկերներուն հետ կ'երթան մինչև Պուլանըխի Քաքառլու գիւղը՝ և կ'ազատուին ալ : Մինչ Մուշեղ երեք ընկերներով կ'երթայ Մանազկերտի բերդին մօտէն անցնող Եփրատ գետին եզերքը գտնուող աւերակ ջրաղացը ու հոն ալ կը գիչերեն : Այս աւերակ ջրաղացը կը գտնուի Մանազկերտի բերդէն քառորդ ժամ հեռու Խաթուն և Եփրատ գետերու միացման տեղը : Իր սքանչելի գիրքով անառիկ բերդի մը նմանութիւնն ունի : Առջեւէն կը հոսի Եփրատը և ձախէն Խաթուն գետը. իսկ վերեւէն վտակ մը կը զահավիժէ, որ և միեւնոյն ժամանակ ջրաղացի քարերը զարձնողն է, ու կը թափի Եփրատի մէջ : Ինքը, ջրաղացը կոթնած է սեպաձև ժայռիէ կաղմուած բլուրի մը, որով վերի կողմէն ալ զայն անառիկ կը զարձնէ : Գլխաւոր անցքը Խաթուն կառուրջն է, ձգուած համանուն գետին վրայ և որ ջրաղացի միակ յարմար երթուակի ճամբան է : Այս ջրաղացի տէրը հայ մըն էր, սակայն չէր կրնար զայն օգտագործել, որովհետև չըջականերու քիւրտերը իրեն հանգիստ չէին տար : Մուշեղ հոս իջեւանելով կը խորհէր նախ հոն գտնել որ և իցէ բան մը իրենց պարապ ստամոքսները լեցնելու համար : Յետոյ, եթէ այդ յոյսը պարապ ելլէր, կը խորհէր անոր չըջակալքը գտնուող

մէկ քանի հայ գիւղերէն, ուր ազգականներ ունէր, օգնութիւն մը ստանալ : Ատոնց իմաց տալով իր ջրաղացը գտնելին ու պաշար չունենալը, մինչ օգնութեան հասնելը սակայն, կ'սկսի իր ընկերներով ամէն մէկ անկիւնը խուզարկել ուտելիք մը գտնելու պատրանքով : Բան մը չը գտնելով՝ կը գոհանան քարերու տակ մնացած ալիւրները (պատայլուր կը կոչուի) հաւաքել, ինչպէս նաև պտուերու վրայէն ու անկիւններէն : Այսպէսով չորս բաղարջի խմոր կը յաջողին ձեռք անցընել : Մինչ այս աշխատանքի կատարումը, լոյսը արդէն սկսեր էր բացուիլ, և Մուշեղի ազգականներէն զեռ ոչ ոք կ'երեւար : Մուշեղ ձարահատ բաղարջները եփելու ձեռնարկեց : Փուշեր ու չախեր հաւաքելով թոնիրը բռնկեցուցին և բաղարջները անոր կողերուն փակցուցին : Եւ մինչզեռ այսպէս զբաղուած էին ներքին թշնամին լուցնելու պատրաստութիւնները տեսնել, արտաքին թշնամին վերստին յայտնուեցաւ : Ահա թէ ինչպէս, լոյսը բացուելուն քիւրտ ճամբորդ մը ջրաղացի վերեւի արահետէն անցած պահուն կը տեսնայ ծիւնելոյցէն բարձրացող ծուխը, և քաջ գիտնալով՝ որ այդքան կանուխ հոն ոչ ոք չի գար, բացի Փէտայիներէն, և մանաւանդ լսած ըլլալով քանի մը օրէ ի վեր անոնց այդ կողմերը գտնուիլը, ուստի ինքն իր մէջ անխախտ հաժողում մը կը գոյացնէ՝ թէ հոն գտնուողները անտարակոյս հայ Փէտայիներ են : Ճամբան շարունակելով կը հասնի Մանազկերտի բերդը, ու իր տեսածն ու դիտածը կը պատմէ ոստիկանութեան : Քիւրտերու ու զօրքերու մէջ եռուզեռը կ'սկսի ծայր տալ և շատ չանցած խայտաճամուկ ստուար սրչաւախուժ մը կը պատրաստուի : Տօնական զուարթութիւն մը կը փայլէր զաղանակներու անլուայ գէմքերուն վրայ : Կը խորհէին թէ այլևս Մուշեղի ժամը հնչած էր : Պարզ էր, Մուշեղը, որ բոլորովին անտեղեակ էր այս բոլորէն, պաշարուած ջրաղացին մէջ պիտի բռնուէր ճիշդ այնպէս, ինչպէս մուկը՝ թակար-

թին մէջ: Այս Մուշեղը, որ տասնեակ անգամներ իրենք նեղն էին ձգեր, և որ արտակարգ իր ճարպիկութեան և սուր հոտառութեան շնորհիւ միշտ կարողացեր էր ազատուիլ, ու շարունակել վրէժի գառն ու գաթան պայքարը: Այսպէս կը խորհէին ամենքն ալ և վստահ իրենց յաջողութեանը, կ'շտապէին ջրաղացը պաշարել:

Նոյն այս միջոցին, Մուշեղի ազգականներէն Բիւլբիւլ անուն մէկը, որ Համգալէյցի ճամբորդէ մը տեղեկացած էր՝ թէ Մուշեղը աւերակ ջրաղացը կը գտնուէր և պաշար չուներ, շտապով ծրար մըն էր պատրաստած առնելով գաթա, հելվա, խորիս և կարագ և շտապեր էր ժամ առաջ ջրաղաց շանիւ: Բայց հազիւ թէ ճամբան կէս էր ըրած, երբ ետեւէն կը լսէ ձիաւոր քիւրտերու և զինուորներու խառնաշփոթ աղմուկը, որոնք նոյնպէս դէպի ջրաղաց կը յառաջանային: Ինքը հետիտան, իսկ եկողները ձիաւոր, բնական է թէ չուտով պիտի հասնէին ետեւէն: Բիւլբիւլ իր ծրարով միասին կը ձերբակալուի ասոնց կողմէ ու կը զրկուի Մանակերտի բերդը, ուր և երեք տարի թիապարտութեան կը դատապարտուի:

Մուշեղ և ընկերները թոնիրի քաղարջները պատրաստելէ յետոյ երկուքը կուտեն և մնացեալ երկուքը խնամքով մը կը պահեն աւելի նեղ պարագայի մը: Ճաշէն յետոյ Մուշեղ իր ընկերները ներսը թողնելով՝ ինքը ջրաղացէն դուրս կ'ելնէ չորս կողմը դիտելու նպատակով: Հազիւ եփրատեղերքը հասած, կը նշմարէ ձիաւորներու ահաղին բազմութիւն մը, որոնք սանձակոծ դէպի ջրաղաց կը յառաջանան: Անխռով և անայլայլ, ինչպէս ամէն մեծ ու փոքր վտանգի վայրկեաններուն, Մուշեղ կը վերադառնայ ջրաղաց և ընկերներուն կը պատմէ իր տեսածը: Ասոնք ալ իրենց կարգին դուրս գալով և ստուգելով՝ կը վերադառնան և բոլորով կ'սկսին դիմադրութեան նախապատրաստութիւնները տեսնալ: Մեծ ջաղացքարը կը կանգնեցնեն դրանն առջև:

Թշնամու գնդակներէն պատսպարուելու հաւար, ու կոռուելու գիրքերը կ'որոշեն ու պատրաստ կը կենան: Այս միջոցին զինեալ և հիծեալ ամբոխը արդէն մօտեցած՝ կ'սկսի չորս բոլորէն պաշարումը: Բայց երեւի մէջերը դեռ կասկածողներ կան եղեր թէ Մուշեղը կրնայ հոն ըլլալ, որովհետեւ պաշարելով հանդերձ քուրդ լրտես մը կը զրկեն ստուգելու համար՝ թէ յիշուի Մուշեղը հոն ապաստանած էր: Քիւրտը վարանումով կը մօտենայ ջրաղացին, բայց դեռ չը մօտեցած՝ կը նշմարուի Մուշեղի ամենատես աչքերէն: Մուշեղ խորհելով որ իրենց գիրքի մասին կրնար տեղեկութիւններ հաղորդել՝ մուսէնիի գնդակով մը գետին կը տապալէ գայն: Թշնամին իր լրտեսին զարնուիլը տեսնելով՝ կ'ապահովուի թէ Մուշեղն իր ընկերներով ջրաղացը կը գտնուի, ու հրացանաձգութիւնը կ'սկսի: Մուշեղի համար պարզ էր թէ այս բնդհարումը մանաւանդ մասնաւորապէս յամառ և անողորմ պիտի ըլլար և շատ քիչ յոյս ունէր փրկութեան, ուստի առնական խորխտ կեցումով մը ընկերներուն մօտնանչելով վայրկեանի ծանրակշռութիւնը, պատուիրեց խնայելով գործածել գնդակները, որովհետեւ անոնցմէ ամէն մէկը քանի մը քիւրտի կեանք կ'արժէր: Մուշեղ և իր ընկերները թոյլ տալով որ անոնք սպառեն իրենց փամփուշտները, իրենք կը բաւականան միայն մերթ ընդ մերթ պատասխանել: Կը սկսէր այսպէս կը շարունակուի մինչև իրիկուն: Վերջապէս պահն էր, խաղաղ և յիշատակներով լի: Մուշեղ ներքնապէս գոհ էր և ուրախ, որ առանց զոհի կարողացեր էր ողջ մնալ: Իրական այդ խորհրդաւոր պահը, քանի որ ան աւետարեւրն էր մօտեցող գիշերուան: Գիշերը ըղձալ, որքան հակասական բոտ երեւոյթին անոնց համար, որ իրենք լոյս են և լուսարեւ... բայց և չէ՞ որ ամէն լոյս խաւարի արգանդէն կուգայ... Այսպէս փախուստի քաղցր մոտրումները եկան քաղցրացնելու Մուշեղի և ընկերներու գառնացած սրտերը: Ապրելու և գործելու հաւանականութիւնները սկը-

սան նու էն մարմնանալ, բնութիւնը իրենց նայուածքին հանգէպ զարձալ իր հարսնութեան շքեղութիւնը հազաւ, և մութ ամպերը, որոնք պատանքներու հանգոյն կը կախուէին ջրագաջին և իրենց վրայ, կարծես ծիրաններու կը վերածուէին, որոնցմով իրենց ուսերը զարդարել սովոր էին Հոովմի և անկէ ալ Հայկազն յաղթական Կեսարներն ու արքաները: Եկաւ գիշերը իր խոստումներով ու պատրանքներով. բայց փախուստը չը կրցաւ իրագործուիլ, և առիւծները իրենց ակումները սեղմած՝ վերստին ջրաղացի կիսախաւարէն նորաժագ արեւը ողջունեցին և անոր հետ թշնամի գնդակներու սուլոցը... Կոիւր երթալով տաք հանգածանք մը առաւ, և նախընթաց օրուինէ աւելի գութկան և աւելի վճռական: Յոռմը մը ձիաւոր ոստիկաններ, որոնք Կոիւէն կուգային, միացան պաշարող բանակին, որ արդէն 5000-է աւելի էին: Սյս ոստիկաններուն մէջ կը գտնուէր Սերոբ անունով հայ մը, նոյնպէս ոստիկան: Սերոբ միշտ կը վարանի կռուին մասնակցիլ. այս բանը կը նկատեն ընկերները և երեսին չը պոռոն. — քեաֆի՛ր, կը մեղքնա՞ս այդ ֆետայի կեաւորներուն, չ՞լտ, առաջ անցի՛ր: Սերոբ կամայ ակամայ առաջ կը նետուի, և որպէսզի Մուշեղին հասկցնելով թէ ինքը հայ է՝ արժանանայ անոր սովորական մեծահոգութեան և անկէ խնայուի, կը պոռայ՝ — «Ես Սերոբն եմ, Մուշեղ, չուտ պէտք է անձնատուր ըլլաս, եթէ ոչ չես կրնար ազատուիլ իմ գնդակներէս» —: Սերոբի այս ակամայ անդգնութիւնը Մուշեղին ծիծաղը կը շարժէ, որ նշան բռնելով՝ կը թոցնէ Սերոբի գտակը, խնայելով կեանքին: Ատոր վրայ Սերոբ ահաբեկած ետ կը նահանջէ. բայց ոստիկան ընկերները երկրորդ անգամ բռնութեամբ առաջ կը քշեն: Սերոբն ալ կը համակերպի, խորհելով ջրաղաց մտնալ և անոնց յանձնուիլ: Բայց դեռ ջրաղացը չը հասած՝ Առաքելի գնդակը անվնաս կերպով կը վերաւորէ զայն իր աջ արունքէն, որով և Կոի կը զրկուի՝ Ռուանդի Կոի գիւղաքաղաքը:

Կէս օրուան մօտերը կոիւր իր սաստկութեան գագաթնակէտին կը հասնի: Պաշարող խուժանը քանի մը անգամ գրոհով կը փորձէ իրաւուն կամուրջով յարձակիլ և Մուշեղը ձեռք ձգել ողջ կամ մեռած: Բայց ամէն մէկ գրոհ կը վիժի, չնորհիւ ֆետայիներու հոյակապ համադարկերուն, որոնք ո՛չ մէկը կենդանի կը թողուն կամուրջին վրայ ոտք կոխած յանդուգներէն: Իսկ ուրիշ տասնեակ ձիաւոր քիււրտեր, որոնք կը փորձէին Եփրատի կոհակները ձեղքելով ջրաղացին մօտենալ, ասոնք ամէնքն ալ Մուշեղի անվրէպ գնդակներով պարգեւատրուած՝ կը խառնուէին կոհակներուն և կը քշուէին ջրի քմահաճոյքին առարկայ դարձած: Հարիւրապետ մը, որ բանակին մէջ կը գտնուէր, կատարուած փորձերու եղերական ամլութենէն կատաղած՝ զօրաց խուռն բազմութեամբ մը կը խուժէ գէպի կամուրջ, Մուշեղը ողջ ողջ ձեռք ձգելու հպարտ դիտաւորութեամբ: Բայց դեռ կամուրջին կէսը չը հասած, Մուշեղը իր հրաշալի նշանառութեամբ, գնդակը կը զետեղէ անոր ձակտին և անկէ ալ մտածումին մէջ: Յիսնապետ մը դիտաւարալ հարիւրապետին սուրն առած՝ ձակտին գնելով ու յետոյ օդին մէջ ցրցելով՝ կը փորձէ բնդհատուած փորձը շարունակել, ոգեւորելով զինուորները, սակայն այս ողորմելին ալ իր անձագիրն ստացած ջրաղացէն կը հետեւի իր մեծի ձամբուն... Այսպէս ամէն ձիք և ամէն յանդուգն գրոհ թշնամուն արժած էր 6—7 սպանեալ, և կացութիւնը կը մնար անփոփոխ, միշտ նոյնը: Միայն Եփրատն էր կամ իրաւուն գետը, որոնք իրենց գոյները կը փոխէին և իրենց ցուրտ ծոցերուն մէջ տեղ կը պատրաստէին անկոչ և բազմաթիւ հիւրերուն:

Թշնամին այլեւս համոզուելով՝ որ անկարելի պիտի ըլլար ֆետայիները այս կերպով ձեռք ձգել, կը վերադառնան զարձեալ իրենց հին դիրքերը և կը վճռեն այրել ջրաղացը: Այս նպատակին համար քիււրտերէն մէկ քանի հոգի իսկոյն կը զրկեն Մանազկերտի բերդը, այնտեղէն քարիւղ բերելու համար: Կը բերուի քարիւղը, և դաւաղիրներուն

կը յաջողուի ալ տանիքին վրայ բարձրանալ առանց նշմարելու: Կը հաւաքեն փուշն ու տատասկը և բերուած ցախերու հետ զանազան տեղեր փռելով՝ երբ կը պատրաստուին քարիւղը լեցնել ու կրակը տալ, Մուշեղը ոտնաձայն մը առնելով կը կտահէ նննգութիւնը, առանց վայրկեան կորսնցնելու կ'ուղղէ իր հրացանը դէպի ոտնաձայնը և կը յաջողի գետին տապալել քիւրտերէն մէկը: Իսկ երկրորդ մը, որ պօտին (ջրաղացը ջուր տանող փայտէ խողովակը) մօտէն սողալով, կ'երկնար դէպի վար, գլորուող ընկերոջ ոտքէն բռնել ետ քաշելու նպատակով: Մուշեղի երկրորդ գնդակը կը հասնի ատոր ալ գլխուն, և եղած տեղը կը դառնայ Միւս փորձողներն ալ միեւնոյն ճակատագրին ենթարկուելով՝ իրարու պլլուած պօտին մէջը շարուեցան:

Այս յանդուգն և ճիւղագային փորձի անյաջողութիւնն ալ տեսնելով՝ թշնամու շարքերուն մէջ յուսահատ կատաղութիւն մը սկսաւ ծայր տալ: Ղատմիկցի Ռեզախ և Տիւկնիւկցի Փաթէի որդի Սարթիփը, երկու արիւնկալ աւազակներ, որոնք մինչև այս ատեն որ և է յարձակման չէին մասնակցած, այս վերջին անյաջողութիւնը տեսնելով՝ կը յոխորտան, և ստուար բազմութեան մը գլուխն անցած՝ կը փորձեն խաթուրի կամուրջն անցնիլ և վերջապէս Մուշեղը ձեռք ձգել: Բայց մեծ դժբաղդութիւն յաճախ թշնամիներուն համար, այս յոխորտանքի փորձն ալ կը վիժի, միայն այն տարբերութեամբ, որ այս անգամ դեռ կամուրջին կէսը հասած՝ արդէն 40-է աւելի զոհեր տալով՝ ետ կը փախչին ծեծ կերած շան պէս կաղկանձելով: Այս ընդհարման մէջն է, որ Մուշեղի գնդակը կը փորէ Սարթիփի մէկ աչքը, և այդ օրէն ան միակնի կ'ապրի մինչև այսօր:

Այսպէս մինչև իրիկուն թշնամու կողմէն ամէն սարքուած փորձ դառն և արիւնաշատ վախճան միայն կ'ունենայ իրենց համար. մինչդեռ ֆետայիներէն ոչ մէկին քիթն իսկ չի արիւնիլ: Իրիկունն մթնշաղին սակայն, երբ կռիւը քաւկան բերումով հանգաւորած էր, Մուշեղ և ընկերները

կը վճռեն օգտուելով դիշերէն փախուստի դիմել: Դժբախտաբար ջրաղացի դռնէն հաղիւ զուրս ոտք գրած, ընկերներէն Մակարը կողէն ծանրապէս կը վիրաւորուի: Մուշեղ այս աղետը տեսնելով՝ կը հրամայէ ընկերներուն դարձեալ հին դիրքերը դրաւել, չը մոռնալով ի հարկէ Մակարը ապահով տեղ մը դետեղելու:

Այս բանէն թշնամին ոգեւորուած՝ կ'սկսի կրակը սաստկացնել: Մուշեղ մէկ կողմէն իր հարազատ ու կտրիճ ընկերոջ վիրաւորուելէն և միւս կողմէն թշնամու կրակի սաստկութենէն ծայրաստիճան կատաղած՝ կարկուտի պէս կ'սկսի բնքն ալ կրակ տեղալ: Այսպէս մէկ ժամուան չափ դարհուրելի կրակի ըմբշամարտէն յետոյ, վերջապէս թշնամին կը կասեցնէ իր կրակը: Զինուորներն ու քիւրտերն ալ երկու օրէ ի վեր անքուն էին մնացած. հետեւաբար և կռուելու շատ արամադրութիւն ցոյց չէին տար. Բիւրտ ցեղապետներէն Բաղնօսցի Հիւսէյին փաշան (Քէօն Հիւսէյինը) ուրիշ քանի մը զինաւոր քիւրտ պէկերու հետ գիւղ կը վերադառնան. գոնէ այն դիշեր հանգստանալու և հետեւեալ առտու շարունակելու վճռական կռիւը: Ու երբ պէկերը կը հեռանան, թովանդակ թշնամի բանակը գետնին տարածուած արդէն խոր քունի մէջ կը խորթայ:

Մշտարթուն Մուշեղը զրոյթիւնը ստուգելով, կ'զգայ թէ վերջապէս աղատութեան ժամը հասեր է. ու կ'սկսի փախուստի ապահով ձեւին մասին խորհրդածել: Վերջապէս կ'որոշէ ջրաղացի պօտին մէջէն վեր մագլցելով տանիք բարձրանալ և անջուր վտակի մէջէն հեռանալ ու կերպով մը հասնիլ Պուլանք, որ իրենց միակ նպատակն էր: Որոշումը դիւրին, բայց գործադրելը շատ դժուար: Որովհետև անջուր վտակին մէջէն սողալով անցնելու միջոցին, հաւանական էր որ նշմարուէին թշնամի բանակի պահապաններէն, և այն ատեն այլեւս աղատում չը կար: Այս ծրագիրը մասնաւոր դժուարութեան կը մատնէր նաև Մակարի պարազան, ան վիրաւոր էր, և բաւական ծանր: Մակարը վիրաւորուե-

էն յետոյ, թէեւ Մուշեղն ու Ջուլումաթը ամէն միջոց
և ջանք ի գործ դրեր էին անոր կեանքը փրկելու, սակայն
գնդակը կողը խրած ըլլալուն, անկարելի էր եղեր արիւնա-
հոսումը դադարեցնել: Ուստի այն հոյակապ և անմահ կտրի-
ճը, այժմ ինկած էր աւերակ ջրաղացի թշուառ ու մերկ
գետնին վրայ, արիւնադամ և ուժասպառ:

Եթէ Մուշեղի բովանդակ ալեկոծ կեանքին մէջ եղաւ
անհունօրէն խոր ողբերգական պահ մը, ապա այդ պահը
ներկայ վայրկեանն էր: Անվերջ պայքարի ու յաղթանակի
առիւծասիրտ ընկեր մը, մաս մը իր կեանքէն, ղինակից
ու դաղափարակից, միեւնոյն կսկիծներով ու նոյն հաւատ-
քով, ինչպէս ձգեր ու հեռանար անոր հագեարփի սրբա-
զան ժամերուն... Միասին տանիլ, բացարձակ անկարելի
էր... Եւ ժայռեղէն Մուշեղը փետուրի մը չափ տկարացած,
չոքած իր պաշտելի ընկերով սնարին՝ կը խորհի...

Մակարը իր վերջալուստող նայուածքով Մուշեղի խըղ-
ճալի կերպարանքը զիտելով՝ հասկցաւ իր նիւթնել ցանկացող
մտածումին մէջ, այն ահաւոր անվճռականութիւնը, որ կը
չարչրկէր հաւատարիմ ընկերով ուղեղը... Գիտէր, քաջ
զիտեր, որ Մուշեղը զինքը մինակ ձգելու վառութիւնը
երբէ՛ք, օ՛հ, երբէք իրեն թոյլ չը պիտի տար... Ուստի
քաղցրութիւն մը, և մանաւանդ խռովիչ հանդարտու-
թեամբ մը, որ սուրբերուն միայն է յատուկ, իր սառող
ձեռքը Մուշեղի ձեռքին մէջ զնելով՝ կ'առաջարկէ իրմէն
հըրաժեշտ առնել և զինքն սպասելով զուրս գալ ջրաղացէն
դէպի կեանք, դէպի ազատութիւն... Բայց ո՞վ պիտի հա-
մարձակէր այդ անթողելի ոճիրը գործել, եղբայրասպան մը
դառնալ... Լուռ են ընկերները, բայց այդ լուռութիւնը սպա-
նիչ է ամէնքի համար: Մակարը աւելի ուժգին և վճռական
կը պարտադրէ այդ, կ'աղերսէ, որ զինքը ողջ չը ձգեն...
և վերջապէս կը տանի յաղթանակը: Մուշեղը, կսկծի խո-
րունկ զինովութեան մատնուած՝ կը համբուրէ ընկերով ճա-
կատը երկա՛ր ու երկար, կը կենայ ոտքի և ճակատորդա-

կան գնդակը կ'ուղարկէ ուղիղ սրտին... Այն սրտին, որ
ընկերներուն համար կը բաբախէր, և որը ուրիշ զգացում
և երգ չը ճանչցաւ, քան հայրենիքը և ընկերը... պօտին
մէջէն սկսան մազլցիլ իրարու բռնած, իրար օգնելով, և
աննշմար սողացին անջուր վտակի մէջէն:

Ազատուած էին...: Մինչդեռ թշնամին իր ընդհա-
տած հրացանաձգութիւնը յանկարծ այդ պահին կ'սկսէր ա-
ւերակ ջրաղացին վրայ, որ այլեւս խորանի մը վերածուած
դատարկ էր, ու աշխարհին ու աշխարհիկին հետ այլեւս ոչ
մէկ կապ ունէր: Երբ թշնամին չի պատասխանուիր, կը
կռահեն թէ Մուշեղը այլեւս հոն չ'էր, ուստի փնտրտուքի
կ'սկսին. իրարու ձայն տալով և զիրար արթնցնելով: Լու-
սինը, որ մինչ այդ օգնած էր փախուստին, անակնկալօրէն
զուրս կ'ելլայ մութ ամպերու տակէն և կը մատնէ փախըս-
տականները: Վոհմակները կը փութան հետապնդել, Ֆետա-
յինը կը հարկադրուին ինքնապաշտպանուել, և Մուշեղը
կը դանդաղեցնէ իր քայլերը և կ'սկսի յետսալանի պաշտո-
նը կատարել: Այսպէս կռուելով և յառաջանալով՝ յանկարծ
կ'անհետանայ Մուշեղը խոր ձորերու վրայ կախուած ապա-
ռաժներու մէջ: Այլեւս զուր էր հետապնդումը, ֆետայինե-
րը ազատուած էին: Այնպէս որ դեռ լոյսը չը ձեխքուած՝
անոնք կը հասնին Պուլանքի Շէյխ Աղուպ գիւղը, և անոր
մօտակայ ձորերուն մէջ կ'ապաստանին: Այս գիւղը շատ լաւ
ծանօթ էր Մուշեղին: Հոն էր հարս գացած իր քոյրերէն
Անթառամը:

Երբ այլեւս ապահով զգաց՝ թէ հետապնդումը դադ-
րած էր, Մուշեղ առտուն կանուխ գիւղ գնաց, քրոջ տունը,
անկէ հաց տանելու իր սովամահ ընկերներուն: Բայց այս
գիւղերու մէջ սովորութիւն էր ամենօրեայ հացը թխել այն-
քան, որքան կը բաւէր տան բնակիչներուն, այնպէս որ
Մուշեղ տունէ տուն ման դալով, հագիւ կը յաջողի քիչ մը
ուտելիք հասցնել իր ընկերներուն:

Հիմայ տեսնենք թէ ի՞նչ բերին քիւրտերը, երբ Մուշեղը իրենց աչքէն կորսնցուցին: Բնական էր թէ կատաղած խուժաղուժ վոհմակներուն անհանդուրժելի էր, մանաւանդ այնքան բազմաթիւ զոհեր տալէ յետոյ, ձեռքէ հանել Մուշեղը, որու վրիժառութիւնն ու փախուստը ոչ առաջինն էր և ոչ ալ թերեւս վերջինը: Ուստի ըստ իրենց գազանային նախամարդու սովորութեանց, թունաւորուած բորեաններու նման լեցուեցան հայ գիւղերը և փորձեցին իրենց վրէժը խեղճ հայ գիւղացիներէն առնել: Սակայն բացառաբար այս անգամուան համար, Յաթի հանուն քիւրտ ցեղապետ մը, որ սքանչացած էր Մուշեղի քաջութեան վրայ և խորապէս համակրած՝ վճռապէս արգելք հանդիսացաւ խուժանի չարաշուք բնազդին, որոնք զոհացան միայն հայ սայլերով իրենց թողած սատակները ջրաղացի շուրջէն հաւաքել ու գաղտնաբար հորել: Դեռ մէկ չարաթ վերջը չատ մը դիակներ գտնուեցան երեք օրուան ճամբայ հեռու տեղուանքէ: Եփրատ և Խաթուն գետերն էին բերէր մինչև այնտեղուանքը և դուրս նետեր:

Մուշեղ հազիւ քանի մը ժամ կրցեր էր մնալ Շէյխ Աղուպ գիւղի մօտերը, Իրիկուան դէմ Կոփէն եկող հայ ճամբորդ մը լուր կը բերէ՝ թէ զօրքերը և քիւրտերը Կոփ հասած են: Այս արդէն զէչ նշան էր, և ֆետայիներու այդ կողմերը մնալը վտանգաւոր: Ուստի Մուշեղ այս լուրն առնելուն պէս իր երկու ընկերներուն հետ իսկոյն կը հեռանայ այնտեղէն: Երկու դիշեր ճամբայ քալելէ յետոյ, կը հասնին Ախլաթ գաւառի Փրխուս և Սպուսյորի մէջտեղ գտնուող Մուշխան կոչուած ձորը և անոր ապաւաններուն ծոցը կ'ապաստանին: Այս ձորի մէջէն գետակ մը կ'անցնի, որ կը թափի Վանայ ծովը:

Մուշեղի նպատակը կ'ըլլայ նէմրուժ երթալ, բայց խորհելով որ կրնան թուրքերէն և քիւրտերէն նկատուիլ, և յետոյ իրենց սաստիկ յոգնածութիւնը մտաբերելով, յարմար կը սեպեն հոն մնալ: Երբ ձորն էին մտեր, արդէն լոյսը

բացուած էր, և որովհետև անօթի ալ էին, հանգստանալէ առաջ ուղեցին գիւղէն բերած բաղարջներով նախաճաշ մը ընել: Ճաշելէ յետոյ Մուշեղ գետափը կ'իջնէ ջուր խմելու համար: Երբ իջած էր, ու հրացանը վար դրած չոքելով

Ա. Ղ. Բ. Ի. Ի. Ս. Ե. Ր. Ո. Բ.

ջուր կուղէ խմել, վերի ճամբայէն անցնող Ալի պէկի ընկերներէն չէրքէղ մը տեսնելով Մուշեղը, կը ձայնէ: Սակայն Մուշեղ չի պատասխաներ: Ասոր վրայ չէրքէղը կը կրակէ: Բարեբաղտաբար գնդակը ջրին մէջ կ'իյնայ: Այսպէս անշնաս մէկ երկու գնդակ եւս արձակելով կը հեռանայ: Սակայն և չի մոռնար ճամբուն եղբրքը գտնուող գիւղացիները Փրխուս զրկել, ֆետայիներու ներկայութիւնը իմացը-

ներու համար: Մինչ այս, մինչ այն, Մուշեղ արդէն ջուրը խմած էր և ընկերներուն քով վերադարձած ու գիրքերը մտած: Երկաշ չը տեսած, արդէն Փրիսուսի զօրքերը թիւով մօտ 200, Ախճաղերանի և Խուլիկի գիւղերու Չէրքեզները Ալի պէկի առաջնորդութեամբ, ինչպէս նաև Ախլաթի զօրքերն ու թուրքերը մօտ 100 ձիաւոր եկած և պաշարած էին Մուշեղի ապաստանած վայրը: Կռիւն անխուսափելի էր, և երկար սպասեցնել չը տուաւ:

Երկու կողմէն ալ կատաղութեամբ կը կռուէին, և նոյն թափով պայքարը շարունակուեցաւ մինչև իրիկուն: Թըշնամի կողմէն բաւական թիւով կորուստներ եղան, մինչդեռ Մուշեղի կողմը վիրաւորուած անգամ չը կար: Այս պայքարը Մուշեղի համար այլևս յուսահատական էր, ուստի նաև դարկերը համապատասխան՝ իր քաջութեանն ու կատաղանքին: Յանկարծ Մուշեղ կը նշմարէ 15 զինեալ մարդիկ, քուրդի տարաղով, որոնք գէպի իրենց կուգային: Մուշեղ կը յայտնէ ընկերներուն այս բանը և կ'աւելցնէ՝ թէ պէտք է ամէն դնով արդիւի մօտենալը, որովհետեւ ատկէ կախուած է իրենց փրկութիւնը: Եւ սաստիկ կրակ մը կը բանան եկուորներուն, որոնք նոյնպէս ստիպուած կ'ըլլան փոխադարձել: Մուշեղ, որ թէ կը կրակէր և թէ կ'ուսումնասիրէր եկողները լարուած ուշադրութեամբ՝ յանկարծ կը հասնի Աղբիւր Սերոբի ձայնը, որ կը պոռայ՝ — «Մուշեղ ջան, այս ինչ է քո ըրածը, ևս ահաւոր կռիւներով հազիւ յաջողեցայ չղթան կտրել ու անցնիլ և քեզի օգնութեան հասնիլ, դուն ալ մեր վրայ կրակ կ'ընես:» —

Մուշեղ ըմբռնելով իր վտանգաւոր սխալը, իսկոյն կը կեցնէ կրակը և ընդառաջ կը վազէ կտրիճ Աղբիւր Սերոբը խելայեղ ողջադուրեւու: Մուշեղն այնքան ուրախ էր, որ կարծես մեռած էր և յարութիւն կ'առնէր: Եւ ուժով ու անդիմադրելի կորովով ամէնքը միասին կը շարունակեն աբիւնահող կռիւը մինչև կէս գիշեր: Այս միջոցներուն Աղբիւր Սերոբը Մուշեղն հետն առած՝ կ'սկսի կամաց կամաց ձորէն

վեր բարձրանալ կռուելով՝ մինչև որ կը յաջողին չղթան կտրել և յառաջանալ՝ գէպի նէմրութ:

Թշնամին վերջ էր տուած կորստաբեր կռուին. իսկ Մուշեղ և Աղբիւր Սերոբ իրենց բոլոր կտրիճ ընկերներով արդէն նէմրութի գագաթն էին, ազատ արծիւներու երամի մը նման: Հոս վերջապէս կրնային ազատ շունչ քաշել, այնքան տառապանքներէ, չարքաշութիւններէ և մեծ կըսկիծներէ յետոյ: Եւ Մուշեղը կը պատմէր իր ահաւոր պատմութիւնը. սահմանէն, 1897 թիւին, անցնելէն մինչև այդ օրը իր ունեցած կռիւները: Բնական էր թէ Մուշեղ այնքան փոթորկոտ չըմանէ մը յետոյ, բացարձակ պէտքն ունէր կաղաւորուելու: Ուստի գիշերները Թեղութի Սը. Յովհաննէս վանքը, իսկ ցորեկները նէմրութի լեռնադաշտի գեղածածաղ լիճներուն եզերքը 15 օրուան չափ կը հանգստանայ: Ու երբ ինքզինքը բաւականին կաղզուրուած կ'ըզար, սկսաւ յիշել տունը. իր սիրասուն և քաջասիրտ կիներն ու զաւակները: Ուստի Աղբիւր Սերոբի հետ նէմրութէն իջնելով անցաւ Պիթլիս:

Սակայն դժբախտաբար կառավարութիւնը տեղեկացեր էր եղելութեանը, և Մուշեղի քաղաք մտնելէն երկու երեք օր վերջը, վերսկսաւ իր սովորական հետապնդումը: Եւ այսպէս օր մը քանի մը ոստիկաններ յանկարծակի մտան Մուշեղի տունը և սկսան խուզարկութեան: Բայց եթէ կառավարութիւնն ու ոստիկանութիւնը կիսաարթուն էին, ֆէտայիները արթուն էին ամբողջապէս և շարունակ: Տան մէջ ո՛չ ոք գտան ի հարկէ, ինչպէս որ առհասարակ կ'ըլլար, ֆէտայիները ժամանակին անցած էին զրացիներէն մէկուն պարտէզը, և պահուրտած՝ հոն գտնուող խորունկ քարայրի մը մէջ: Բայց ըստ ոստիկանութեան անուանական ըմբռնումին, պէտք էր չարչարել անմեղները: Ուստի անոնք իրենց զանութեան թոյնը անգամ մը ևս թափեցին տան մէջ գտնուողներուն վրայ: Մուշեղի կիներն ու հոն գտնուող մէկ քանի ազգականները լաւ մը ծեծելէ յետոյ կ'առաջնորդեն բանտ,

ուր նոր խոշտանքումներէ վերջ, ազատ կ'արձակեն: Մուշեղին կը յաջողուի առանց ունէ միջադէպի քաղաքին մէջ մնալ մէկ ու կէս ամսի չափ: Սակայն այս առեւտրեայթ դադարած հետապնդումներու շրջանին է, որ Մուշեղի համար կը պատրաստուի ամենատուկալին ու ամենազգուշելին և միեւնոյն ատեն ամենաեղբարկանը — մատնութիւնը...: Թերեւս ո՛չ մէկ մարդկային աղտոտութիւն այնքան պզգալի է, որքան մատնութիւնը: Չը կայ ածական մը, որով կարելի ըլլայ ուրակել արարք մը, ուրիշ կը դարչին նոյն իսկ գողերն ու պոռնիկներն անգամ: Եւ խորհիլ թէ այդ հրէշը մեզմէ է, հայ մօր մը արգանդէն ծնունդ առած, այն ատեն հանդուրժանքը բացարձակ անկարելի կը դառնայ: Ու եթէ քննենք մեր ազգային և ցեղական խոր և երկարատեւ թշուառութիւնը, մեր գարեւոր նահատակութիւնն ու գերմարդկային ճիգերուն ու մահախոյանքներուն փուշ ու տատաւով միայն պսակու մը փոխանակ վարդի ու դափնիի, անշուշտ պէտք է փնտել այդ հրէշային ախտին մէջ, որ դարատեւ ստրկութիւնը բաւական խոր արմատներով ծաղկեցուցեր է մեր մէջ...

Սաչմանուկեան Յովակիմ աղան, որ քաղաքի ամենահարուստ ջոջն էր, կառավարութենէն դրդուած՝ կը մօտենայ Մուշեղին ու հաղարումէկ շողոքորթիչ խօսքերով ու անաւոր երդումներով, ինքզինքն համակիր մէկը ցոյց կուտայ Մուշեղին և անոր միջոցաւ հայ յեղափոխութեան: Չափազանց կը թախանձէ, որ կերպով մը իրեն ներկայացնէ Աղբիւր-Սերորին և բնկերներուն, հիացած է անոնց քաջութեան և պատիւ պիտի համարէ իրեն անոնց հետ ծանօթանալով, մանաւանդ որ ինքը հարուստ է, և մտադիր է դրամով օգնել սրբազան գործին: Մուշեղ, որ դիւցազնական քաջութեան հետ նաեւ անսահման բարի էր ու հաւատացող, ինչպէս որ առհասարակ կ'ըլլան մեծ-մարդիկ, հաւատաց այս խորամանկ ու գարշելի սողունին և խոստացաւ անոր խնդրանքը կատարել: զիպուածաբար այդ օրն իսկ Մուշեղ նամակ մ'էր ստացեր Ախլաթի Սոխորթ գիւղէն, որով իրեն կը յայտնուէր՝ թէ

քանի մը օրէն Աղբիւր-Սերորն իր 15 բնկերներով Պիթլիս պիտի գտնուի: Յովակիմ աղան, այդ գառամած աղուէար, զիւական ժպիտ մը ծաղկեցնելով իր թոռմած այսէրուն վրայ, Յուզայի մը բերկրանքով մեկնեցաւ:

Վերջալոյսը մարելու վրայ էր, երբ Մուշեղ իր Սիմօն, Ալիքսան և Հաճի Յակոբ բնկերները պատրաստելով՝ ճամբայ ինկաւ դէպի այն կողմը, ուրիշ Աղբիւր-Սերոր պիտի գար իր 15 բնկերներով: Ծրնոր գիւղը հասնելով, հոն սպասեցին, որովհետեւ Սերոր անպայման անկէ պիտի անցնէր: Ժամ մը յետոյ արդէն Սերոր կ'ողջագուրուէր Մուշեղի հետ, անհամբեր հարցումներ տեղացնելով անոր քանի մը ամսուան դործունէութեան մասին: Այսպէս խօսակցելէ ու հապտտանալէ յետոյ, գիշերուան խաւարները ձեռքելով կուգան և կ'իջեւանին Պիթլիսէն կէս ժամ հեռու Փափշէն հայաբնակ գիւղը:

Փափշէն, քաղաքին այնքան մօտ ըլլալով՝ չ'ունի իր սեփական չուկան, այնպէս որ բնակիչներն ստիպուած էին խումբ խումբ քաղաք երթալ իրենց զանազան պիտոյքները հայթայթելու համար: Այսպէս կին մը, առտուան լոյսը բացաւելուն, խուրցը կը դարնէ ուսին և ճամբայ կ'ընկնի դէպի քաղաք, հետը տանելով նաեւ իր իսկ ձեռքերով պատրաստուած հողէ ամաններ (պտուկ), զանոնք վաճառելու և ստացած դրամով իր պէտքերը հոգալու: Այս կինը քաղաքէն հազիւ 20-30 քայլ մնացած՝ Մզրի կամուրջին վրայ կը հանդիպի Յովակիմ աղային, որ Մուշեղէն տեղեկացած ըլլալով՝ թէ այդ իսկ առտուն ֆետայիները պիտի գան Պիթլիս, հոն շտապեր էր զանոնք դիմաւորելու, և կամ որ աւելի ճիշդն է, անոնց ամէն մէկը լաւ մը ճանչնալու, ապաղային անոնց կեանքերովը կառավարութեան հետ առուստուր ընելու նպատակով:

Յովակիմ աղան բարեպաշտ և բարի հօր դէմքը կեղծելով՝ կը մօտենայ միամիտ կնոջը, որպէս յաճախորդ անոր պուտուկներուն: Կարգ մը սակարկութիւններէ վերջ, կը հարցնէ՝ թէ ի՞նչ կայ չը կայ Փափշէնի մէջ: Միամիտ և բարի

Հայ մայրը, առանց կասկածելու թէ հարցնողը սագայել ժըն էր և կամ բորեան մը մարդկային կերպարանքով և հայ անունով ոգեւորուած կը պատասխանէ. — «զի՛նչ կուզես որ էղնի, աղեկներ էկան, գըմմէն էլ ճակ ու սկիւններով (զարդարուն և սպառազէն), ով որ տեսնի էտոնց կը կարծէ ափզահա են, մեռնիմ էտոնց դէմքին. և հիմի գեղ կը կենան» — :

Յովակիմ աղան երջանիկ էր: Թեւեր կուղէր որ թռչէր վալիին քով: Բայց այս հոգեբանութիւնն էր. մինչդեռ, երբ հարկ եղածը իմացաւ, այնպէս մը բաժնուեցաւ գեղջուկ կնոջ մէն, որ անոր վրայ չարչարուած սուրբի մը տպաւորութիւնը թողուց: Քաղաք հասնելով՝ Յուդան առանց վայրկեան մ'իսկ կորսնցնելու, ամէն բան տեղեկացուց վալիին, որն իր կարգին անմիջականօրէն վաչտ մը ղինուոր և խումբ մը ձիաւոր ստտիկաններ զրկեց Փափշէն ֆետայիներուն դէմ:

1898 թուականին առտուան դեռ գիւղը բոլորովին չը զարթնած՝ արդէն պաշարուած էր... ֆետայիներու իմաց տրուած էր, և կոխը սկսեւ էր: Մինչև կէսօր շարունակուեցաւ դաժան բնորոշումը, երկուստեք մեծ վճռականութեամբ: Ֆետայիներէ սպաննուած էր միայն Պուլմըրդէի Սարգիս աւնուն երիտասարդը և Զուլումովը սրունքէն վիրաւորուած: Մուշեղ Զուլումովը կը յանձնէ պիսաւոր Կարապետին, որպէս զի դա՛ն կուռ վայրէն հեռացնելով՝ ապահով տեղ մը դարձանուի: Այս հրամանը վայրկեանապէս կը կատարուէր: Թշնամիներու կորուստը աւելի մեծ էր: Մուշեղի գնդակը գետին էր տապալած զօրապետ մը, և 20-է աւելի զօրքեր ու ստտիկաններ ֆետայիներուն զոհ եղած: Երթալով կոխը կը սաստկանար, և Պիթլիաէն ու չրջականիէն ահագին բազմութիւն մը զինեալ թուրքերու և քիւրտերու դէպի Փափշէն կը փութային: Հոս զանազան խումբերու վերածուած՝ կը բարձրանային լեռները. չորս կողմէն կրկնակ պաշարելով ֆետայիներու գիրքերը:

Մուշեղ տեսնելով որ փախուստի ոչ մէկ հնարաւորութիւն չը կար, ընկերները չորս մասերու կը բաժնէ և անոնե

Ար յանձնարարէ անվհատ և կատաղի կռուիլ, և կամ բնաջինջ գտնալ և կամ փախչիլ ձեւով մը: Այսպէս կոխը չորս դանդան կէտերու վրայ բուռն կը շարունակուի մինչև երեկոյ: Մուշեղ իր երեք ընկերներով գէպի լեռան կողմի քիւրտերուն դառնալով՝ տակաւ առ տակաւ կը ցրուէ դանոնք, մինչև որ պաշարման շղթան կը նստարանայ: Քանի մը լաւ կտաւարուած և սպաննիչ համազարկներ եւս, և ահա շղթան կտրուած է և բոլոր ֆետայիները պատահութիւնը կուեննան լեռ բարձրանալու:

Այլեւս վտանգը անցած կարելի էր համարել, մանաւանդ որ պիսաւոր Կարապետի գնդակը թնդանօթածիլոյն ալ էր տապալէր: Այժմ թէև ֆետայիները ազատ էին և ամէն հնարաւորութիւն ունէին բոլորովին անգտանելի դառնալու, բայց որովհետև պաշարման շղթայէն գուրս էին, լրենց գիրքերը հիանալի և մանաւանդ վրէժի հունձքը առատ. ուստի որոշեցին կրկը մինչև կէս գիշեր շարունակել՝ սպաննելով մեծ քանակութեամբ զօրքեր ու քիւրտեր: Որոշեալ ժամը հասնելուն՝ կը հեռանան լեռնէն ու կ'անյայտանան անծանօթ ուղղութեամբ:

Վալին այս ամէնն իմանալով՝ ամօթահար ու թունաւորուած, և ինչպէս այս երկրի կառավարիչներուն հանձարեղ եղանակն էր գերծկակերպի, հրաման էր կ'ոռնայ քիւրդ և թուրք բարբարոսներուն աւերակ դարձնել Փափշէն գիւղը և քար քարի վրայ չը թողուլ: Յաջորդ առտուն Փափշէնի անմեղ բնակչութիւնը կտորուած էր և անոնց տունները թաւանուած: Իսկ ինքը, գիւրը, տխուր մոխրակոյտի մը վերածուած: Բայց, ախորժակը կը բացուի ուտելու պահին, ինչպէս կ'ընէ ֆրանսական առածը:

Կործանարար ամբոխը Փափշէնի տաք միտքները թողած՝ կը խուժէ դէպի քաղաք: Հոս ալ կը մանէ ոսկերիչներու շուկան ու կը կողոպտէ բոլոր խանութները, ու ալեւան ծաբուն ալ 30 նոր անմեղ զոհերով յագեցնելէ վերջ, նոր կը ցրուի: Պիթլիաի Հայութիւնը ահ ու սարսափի կը մատնուի և խա-

նութպանները քանի մը օր վախէն չեն համարձակիր իրենց խանութները վերաբանալ: Վերջապէս վալիին «հայրախնամ» վստահացումներէն քաջալերուած՝ կամաց կամաց գործի կը վերսկսին:

Փափշէնի կռուէն յետոյ գինուորներն ու քիւրտերը այլ ևս չէին համարձակիր ուղղակի Մուշեղի դէմ ելնել: Այդ օրէն սկսեալ, նոյն իսկ ցորեկ ատեն թուրքերը չէին կրնար անցնիլ Ծապրիկորու թաղէն, ուր կը գտնուէր Մուշեղի տունը, վախնալով որ Վի գուցէ Մուշեղի անհաշտ վրէժխնդրութեան գոհ դառնան: Նոյն սարսափը կ'ապրէր ինքը, կառավարութիւնը և ոստիկանները: Յաճախուէր էր, որ Մուշեղը օր ցերեկով և մինակը պատահէր փօլիսներու, ո՛չ ոք կը համարձակէր ձերբակալելու նոյնիսկ փորձն ընել: Ան ալլեւս վեր էր օրէնքէն ու մարդոցմէն: Իր անզուգական սիրտն ու հօգօր կամքը, աւատակեալան քաջի մը համբաւը տուած էին իրեն, և արդէն սկսեւ էր երգուիլ քիւրտ ազգայիններէն ու կարիճներէն: Մուշեղ տեսնելով որ թշնամիները այլևս չեն համարձակիր բացէ ի բաց իրեն ասպարէզ կարողալ, այլ վատարար իրենց պոռնիկ վրէժխնդրութիւնը կը դործադրեն խեղճ ու անդէն հայ գիւղացիներուն վրայ, ուստի և, հակառակ իր գաղափարականի սկզբունքներուն, ահամայ կ'որոշէ ակն ընդ ականի օրէնքը կիրառել: Այսպէս օր մը Մուշեղ երբ կը լսէ թէ քիւրտերը Պիթլիա չրջակաները գտնուող Մօտիան գաւառակը աւարի տալով՝ հայերու միակ ապրուստի աղբիւրը եղող ոչխարներն ու գառները քրչեր տարեր են, իսկոյն իր հետ վերցնելով Միմօն, Աչոտ և Ալիքոսն ընկերները կը սուրայ Մօտիան: Արդար զայրոյթով լեցուած կ'ստիպէ քիւրտերը, որ ետ տան իրենց աւարը: Մուշեղի հրամանը կը կատարուի բառացիօրէն: Սակայն Մուշեղն ասով միայն չը բաւականանար, այլ կը քչէ ու կը տանի քիւրտերու ոչխարները և գառներ մինչև Պիթլիա բերելով՝ կը բաժնէ ընչազուրկ հայ գիւղացիներու և քաղաքի աղքատներուն միջև: Կառավարութիւնը ստուգելով որ այս հարուածի

հեղինակը Մուշեղն էր, և լուր առնելով՝ թէ ինքն ալ տունը կը գտնուէր, պաշարել կուտայ ամբողջ թաղը և Մուշեղի տան հետ կը խուզարկութիւն միւս բոլոր տունները: Իւ սակայն խուզարկութիւնները ոչ մէկ հետեւանք կուտան: Մուշեղի կին՝ Շողերը խիստ հարցաքննութեան ենթարկելով, ասկէ ալ բան մը չեն կրնար հետեւցնել: Այս անգամ իմաստուն կառավարութիւնը գլու մը կ'ընէ, որով չափազանց վստահ էր՝ թէ վերջապէս Մուշեղը պիտի կարենայ ձեռք ձգել: Կը խմբագրուի մաղապթա (պաշտօնաթուղթ) մը, այս իմաստով՝ թէ Շողերը կը պարտաւորի Մուշեղը կառավարութեան յանձնել՝ ըլլայ, երբ ան տուն է եկած, ըլլայ երբ քաղաքին մէջ ուրիշ տան մը մէջ է պահուած: Հակառակ պարագային Շողերը իր երեք զաւակներով պիտի կախուի: Այս թուղթը պատրաստելէ յետոյ, կ'ստորագրէ Շողերը, կը կնքէ իմաստուն կառավարութիւնը, ինչպէս որ նաեւ կը վաւերացնեն թաղականներն ու մուխթարը: Կը կարծուէր թէ ամէն բան պիտի լմննար այս թուղթով: Ո՛չ: Ոստիկաններ կը վեբսկսին իրենց խուզարկութիւնը, և կը յաջողին գտնալ Մուշեղի հրաջաններէն մէկուն կոթն ու փողը: Կը սկսի վայրագ և անողորմ ծեծը: Շողերը, որ ինքն էր քակած և սիրմէն աննշտացուցած՝ կիսամիտ ինկած հարուածներուն տակ և արիւնդուայ, կը մերժէ սիրմէն յանձնել, յայտարարելով՝ թէ տեղեկութիւն չունէր: Ոստիկաններն այլ ևս յոգնած խոշտանքիլէն՝ մերկ գետնի վրայ տարածուած թողնելով Շողերի ջախջախուած մարմինը, անոր աղղականներէն մէկ քանին նոյն խոշտանքումներով բանտ կ'առաջնորդեն, ուր սովորական չարչարանքները տալէ յետոյ՝ ցնոր անօրէնութիւն դարձեալ ազատ կ'արձակեն:

Շողերի դրութիւնը բաւական ծանր էր: Ծեծը վերքեր էր բացած մարմնին վրայ և հիւանդացուցած զինքը: Սակայն այս բոլոր չարչարանքը սիրայօժար և անարտունջ կը տանէր, խոր գիտակցելով՝ որ ամէն մէկ մահակի հարուած երկվայրկեան մըն էր հայ ազատագրութեան ուշացող ժամին: Ուրախ

և հպարտ էր անտահմանօրէն, որ Մուշեղի համար կը տա-
ռապէր և անոր միջոցաւ համազգային տրդար դառին: Ե

ՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

որպէս ճշմարիտ հայ մայր ու արժանաւորի կողակից հսկայ
ու անքնկճելի գաղափարականին, ջարդ ու փշուր մարմնով
ծռած իր օրօրօցի մանկան, զայն կը սնուցանէր յեղափոխա-

կան կաթով: Ու ամէն գէշեր միօրինակ երգն էր, զոր կ'եր-
գէր մանկիկները քնացնելով. —

Դեհ մեծացիք, շուտ պոյ քաշիք, քաշիք ջան,

Քիւրսի արիւն խնեղ տրոյիք, քաշիք ջան:

Հակասութիւններու այս ճղճիւմ աշխարհին մէջ, ուր ան-
հշան որդ մը հսկայական կազմին կը տապալէ և աներեւոյթ
մանրէն յաղթանդամ մարդը՝ թիւի մը վերածած՝ հողին կը
անձնէ, անտաի է յուսալը որ մեծերը միշտ ունենան իրենց
արժանաւայել վախճանը: Յաճախ չատ անհշան, գոհնիկ
պարագայ մը վախճաններ կը դարձնէ, որ ստրտափի և յու-
սահատութեան կը մասնուի բանական մտածուէք. կը սառի
սիրտը և հաւատքը իր ուրացումի պատանքը կը հաղնի: Եթէ
իրօք կայ արդաբութիւն մը տիւղերքին մէջ, ապա ուրեմն
պէտք էր որ արդարները, բարիներն ու վսեմները խնայուէին
և իրենց նպատակին գոնէ մօտեցած՝ մերկանային իրենց
հողերը... Բայց այս այսպէս չէ, և հսկայական ու անպար-
տելի Մուշեղին ալ ճակատագիրը վերապահած էր չատ ան-
գութ և ընդվզեցուցիչ վախճան մը:

Կառավարութիւնը զիշեր ցորեկ Մուշեղը ձեռք անցնե-
լու մասին կը խորհէր: Ամէն միջոց փորձուած էր, բանակներ
դէմը հանուած էին, զինեալ ամբոխներ յարածամ չղթաներ
էին կազմած. բայց այս բոլորն 'ի դուր էին անցեր: Եւ հե-
տեւանքն այն էր եղած, որ Մուշեղը ձերբակալուի կամ սպան-
նել ուզող ամէն մէկ ոստիկան կամ քիւրտ, երբ ճիշդ որ ա-
ռիթը կը ներկայանար, ստուերի մը նման առջեւէն խոյս
կուտար: Կը մնար միայն մէկ միջոց՝ դաւն ու նենգութիւնը...
և այս ալ ստրկացած հայի ձեռքով: Արդէն այս կերպի յա-
ջողութեան մասին արտահոգակ Սաչմանուկեան Յովակիմ ա-
ղան գեղեցիկ ապացոյց մը տուած էր: Ուստի դարձեալ միւե-
նոյն միջոցին դիմելով, վային իր մօտ կը կանչէ Պիթլիաի
Հայ երեւելիներէն մէկ քանին և անոնց հետ կը խորհրդակցի:
Առաջարկուած կաշառքէն չլացած, այս եղբայրադասները,
որոնցմէ մէկ քանին արդէն անհնչացած են, ու մէկ քանին

ալ դժբաղտաբար դեռ կապրին, և որոնց անունները պատեն չենք սեպեր հոս արձանագրելու, յանձն կառնեն անարգ և զարհիլ յուզայութիւնը:

Ետեւէն կայնողները. — Ձախէն աջ՝ 1. Սեթուհ: 2. Անդրանիկ: 3. Սոխուհ: Առջեւէն նստողները. — Աջէն ձախ՝ 1. Սոխուհ: 2. Արմաշ: 3. Արեւիկ: 4. Ճեհու:

Արդէն ձիւն ձմեռը նստած էր ամէն կողմ: Այս պատ-

ճառով իսկ Մուշեղ հեռացած էր քաղաքէն թշնամիներու ձեռքը չ'իյնալու համար, և գացած ապաստանած էր քաղաքէն երկու ժամ հեռու գտնուող Կուլթիկ գուռ հայաբնակ գիւղը: Այստեղ երկու ամիս մնալէ յետոյ, օր մը Պիթլիսէն կեղծ նամակ մը կ'ստանայ, որով կը խնդրուէր իրմէ անյապաղ յաջորդ օրն իսկ ներկայ գտնուիլ Խախտէֆ գիւղը, յեղափոխական շատ կարեւոր գործի մը համար: Պարզ է թէ նամակը գրողները այն երեւելի հայերն էին, որոնք խորհրդակցած էին վալիին հետ Մուշեղի մասին: Մեծահոգի և միաժիտ Մուշեղը, առանց կասկած մ'ունենալու, նամակն առածին պէս, հետք կը վերցնէ իր երկու ընկերները՝ Ծուարցի Ասատուրն ու հաճի Յակոբը և կը փութայ Խախտէֆ, ուր իրեն կը կանչէր դադափարական պարտականութիւնը:

Կը մտնան գիւղ և կ'ուղղուին այն դաւադրական տունը, ուր նշանակուած էր ժամադրութիւնը: Ներս կը մտնան չէմքէն, և անգամ մըն ալ դուրս չ'են կրնար ելլել անկէ(*)... և Այս քուռ եղեռնը կատարուեցաւ 1899 թուին:

(*) Մուշեղի մահուան պարագայներու մանրամասնութիւնները հեղինակը կը վերապահէ ուրիշ առիթի մը:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՆՈՒՒՐԱԾ ԵՐԳԸ ՄՈՒՇԵՂԻՆ

Առաջեղ, Մուշեղ ընկերից իջան,
Լեռներ ու ձորեր եղբայր ջան, օրեւան եղան:
Եկանք-հասանք պատերազմի դաշ
Քաջ Մուշեղ սոխժ, եղբայր ջան, մեկի եկի ընկերը:
Եկանք-հասանք Կարալիւս սար
Անբողջ ֆիւրս սակոխը մեզ վրայ ընդունցան:
Դեռ կռուիք տղերք, դեռ կռուիք քաջ քաջ
Տիրոջ սուրբ կամփոյ, եղբայր ջան, մեկի կ'երթանք սուտ:
Մեկի եկի սոխժ, անկեմ եմ սգոսա
Չորս հազար հոգի, եղբայր ջան, արեցիմք ամիս:
Եկանք-հասանք աւերակ ջաղաց,
Աւերակ ջաղաց, եղբայր ջան, օրեւան եղանք.
Մարեր ու ֆարեր մեզ վրայ դարձան մարդ
Աւերակ ջաղաց, եղբայր ջան օգնեց մեզի շատ:
Աստուած աւերե Խախտեմ ըստուած գեղ
Կորուստ տուցիմ, եղբայր ջան քաջ Մուշեղ գուր տեղ:
Մուշեղ եւ ընկերք Խախտեմ գեղ մեզան
Միասնիս արտոյ, եղբայր ջան, ծան մեջն ալ հասան:
Արուքիւն իր եղբայր ֆիւրսին դիմեցին,
Մուշեղի մարմինը, եղբայր ջան, գեցիմ փոխեցին:
Առաւօտ ըստն պոսին չալեցին,
Մաշեփրան ֆիւրսեր եղբայր ջան, խուսեր կազմեցին:
Արուքիւն իր եղբայր խորհուրդ կազմեցին
Ասծու կրակ, եղբայր ջան, իրենց վրայ քսեցին:
Արուքիւն իւր եղբայր Բաղեշ գնացին
Մուշեղի մարմին, հոգի ջան, փաշին դրկեցին:
Մուշեղը պոռաց, ազնիւ ընկերներ,
Մուշեղի վրեժ, եղբայր ջան, շուտով հանեցիք:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

— «Լաւերը չուտ կը հեռանան այս աշխարհէն» — կ'ըսէ
Գերմանական առածը: Եւ յիրաւի անխմանալիօրէն հազուա-
գիւտ են փառքի լրումները: Միշտ և ամէն տեղ սկզբին է,
և չա՛տ չա՛տ կէս ճամբին, որ ճակատագիրը իր անշարժու-
թեան կապանքը կը դնէ թոխքին ու համբաւին, հանձարին
ու բաղդին... Եւ մասնաւորաբար Գաղափարի ջանակիրնե-
րուն հանդէպ այս անքննելի դաժան նախաստիճանումը ան-
գութ է եղած և անողորմ: Մենք, Դաշնակցականներս մա-
նաւանդ, գիտենք թէ մեր ուխտալի մշտտորբ ուսերը քա-
նի՛ քանի՛ փառապանծ ընկերներ, և չարք առ չարք, իրենց
աստուածացումի պահերուն մահացած, ապշահար ու սահմը-
կած՝ կրած են մինչև անէութեան դուռները...

Իսկ Մուշեղը շատերէն մէկն է եղած՝ իր օգոստոսիառ
մեծութեանը նախօրեակին՝ կեանքէն ու գաղափարամարտէն
անջատուած...

Հայ Յեղափոխութեան արշալոյսի հսկաներու սերունդէն,
և այդ պատճառով եօթնիցս անմահ, համակ հռանդ ու կամք,
նախաշաւիղ և սահմիրայ ազատութեան, անվեհեր մարտիկ
և անքննելի ախոյեան, դիւցազն և մեծահոգի... ու յան-
կարծ դադար և անշարժացում, մահ և անէացում՝ Իսկ ինքը
ընդամէնը հազիւ 30 տարեկան...

Հասակ մը, երբ մարդիկ դեռ նոր հասունցած և ինքնուշուշուած, իրենց կեանքին ու կոչումին ուղին կը դժեն: Ո՞վ գիտէ, թերեւս և կը նախազգար՝ որ ապերախտ աշխարհն ու մանաւանդ դաճած միջավայրը զինքը շատ երկար չը պիտի հիւրընկալէին, ուստի և այդ պատճառով իսկ դեռ 12 տարեկանին հասունցած էր ան արդէն դարավրէփի արեւակաւն մահերուն համար:

Անոր այնքան անբաղտատելի քաջութիւնն ու հերոսամարտերը, անկարելի տոկունութիւնն ու մոլեռանդ անվատութիւնը՝ աւանդալէս մը բլլալ կը թուի. և ինքը առասպելական էակ մը, նման այն անգոյ զիւլադուններուն, զորս մարդկային պերճ երեւակայութիւնն ստեղծեց, ու ժողովուրդները դարերով որպէս Աստուած պաշտեցին...

Բայց ո՛չ, ան իրողութիւն մըն է անհերքելի, և բազմաթիւ են ու այլացեղ անոնք, որոնք ուխտաւոր վկաներն են եղած Հայ հսկային ամենութեանը, ու դեռ կ'ապրին այսօր: Եւ սակայն ի՞նչ անկարելիութիւն՝ միթէ Մուշեղը հրաշափառ մարմնացումը չէ՞ր Հայ ժողովուրդին, ուրկէ օր մը լուսահրդեհ զայտաղբիւրի մը հանգոյն դէպի յաւերժութիւնը աղբիւրեց...

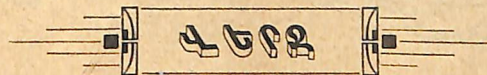
Եւ ինչպէս Մուշեղը, նոյնը և հայ ժողովուրդը, միթէ դարերով չէ՞ մղած իր աւերակ ջրաղացի փառապանծ և անհաւատալի ճակատամարտը: Միթէ՞ հայ ժողովուրդի գոյամարտի պայմանները նոյնը չեն եղած, ինչպէս Մուշեղինը, իւրաքանչիւր ընդհարումի, ուր չը կար խնայել, չը կար գութ, չը կար երախտիք և պարկեշտութիւն, բայց և չը կար անձնատուութիւն. չը կար ընկրկում և դատաւրում... անողորմ, անհաւատար և անագորոյն պայքար երկուստեք...

Մուշեղը սահմանազլխէն ճամբայ ինկաւ թերմօպիւեան հարիւրեակով մը, և ի՞նչ մնաց ողջ, այնքան սահմեկեցութիւ հերոսամարտերէն... Եւ միթէ՞ միեւնոյն սե ճակատագրին լիաբուն հարկատուն չեղաւ նաև ինքը՝ հայ ժողովուրդը...

Եւ Մուշեղէն բան մը մնաց, որ դաւը և մահը չը կրցան յաղթահարել, չը կրցան մահացնել, այդ գաղափարն էր, այդ հաւատքն էր... իսկ ի՞նչ մնաց հայ ժողովուրդի մահախոյանքէն՝ աղատութիւնը և իր նահատակի արգասաւորող արիւններով շաղախուած պապենական անկախ հոգը...

Մուշեղն Հայաստանով և Հայաստանը Մուշեղով յալուցեալ են այսօր...

Ողջոյն և ուխանա յարուցեալներուն:

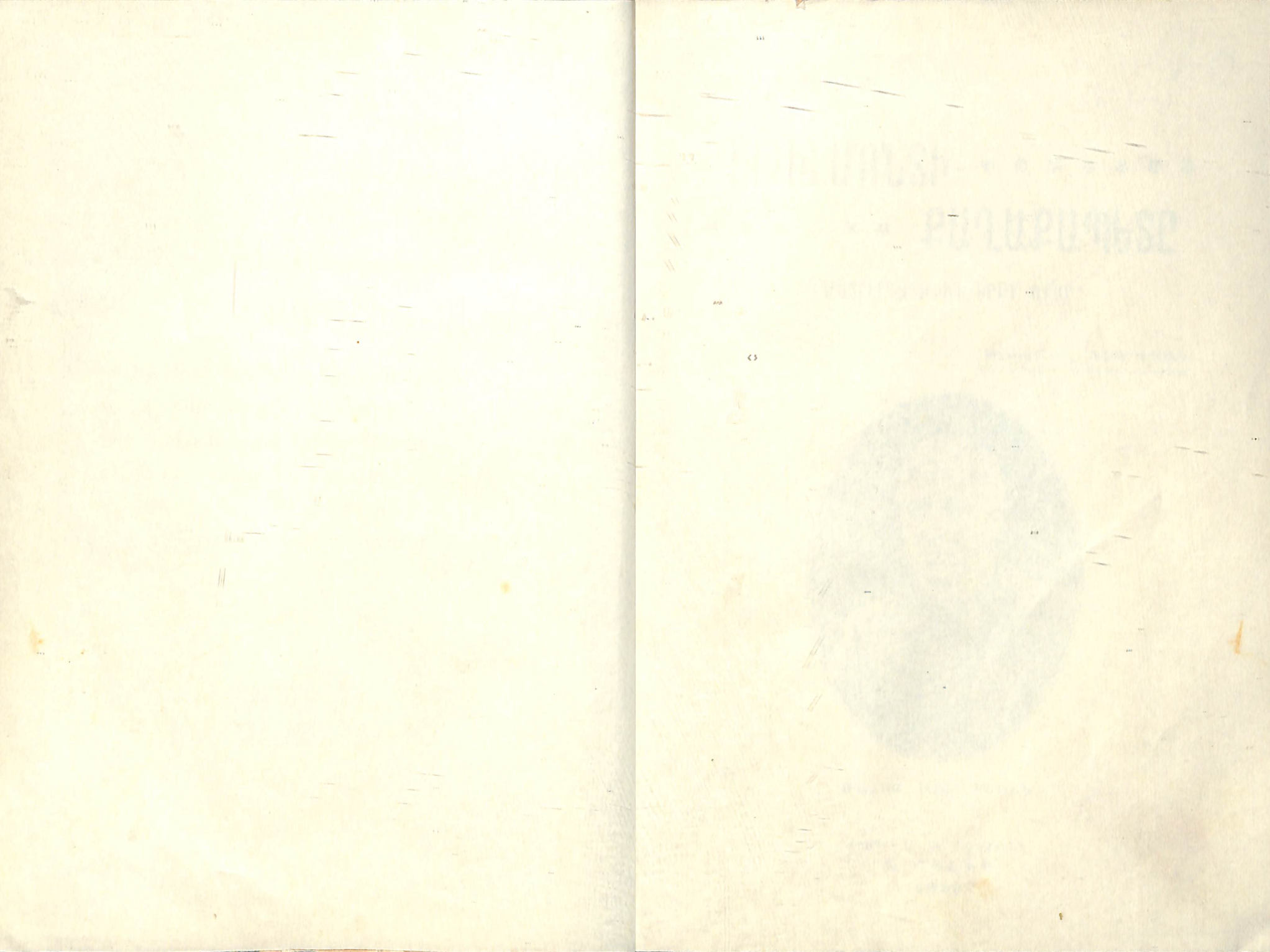

Հայր!

Նուիրական ստուերիդ կը ձօնեմ
Այս գրեցիս, որպէս վկայութիւն.
Այն նամբան, որով դուն ընթացար
ձամբան է նաեւ քու որդուն:

ԱՐՇԱԿ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0186525

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0186524

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0186523

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0186522

6895

B/6846
PORT SAID
IN TRANSIT
S

